

Kárpát-haza SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

SERES ATTILA

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra
1979–1990 között

JÁNK ISTVÁN

Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvű közösségekben határon
innen és túl

KUCSERA BENCE – VARGA-PÉTERFI PETRA

Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép-
és Kelet-Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat

HORECZKI RÉKA

A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke
megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országaiban

BALI JÁNOS

Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 2024/ 1. szám

A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris szakmai folyóirata

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság

Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Szoatak Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tózsér Anett

Felelős szerkesztő

Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa

Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő

Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2024, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi
a kiadó álláspontját.

ISSN 2732-1789

TARTALOM

TANULMÁNYOK	6
Seres Attila A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között	6
Jánk István Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvközösségben határon innen és túl	43
Kucsera Bence – Varga-Péterfi Petra Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet- Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat	60
Horeczki Réka A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országaiban	75
Bali János Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben	87
ABSZTRAKTOK	100

Seres Attila

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, 1945 utáni Kutatócsoport

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között

Kárpát-haza Szemle, 2024 (1), pp. 6–42., 100–101.

DOI-azonosító: 10.64605/KHSZ.2024.1.01

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között

A tanulmány célja az, hogy egy diplomáciai forráscsoport, a Kijevi Magyar Főkonzulátus iratanyaga segítségével meghatározza a kárpátaljai magyarok 1979 és 1990 közötti tömeges Magyarországra telepedésének főbb tendenciáit, okait, illetve az áttelepülő csoportok korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele alapján az elvándorlásnak a kárpátaljai magyar szellemi és kulturális életre gyakorolt hatását. A magyar nemzetiségű szovjet állampolgárok Magyar Népköztársaságba való áttelepülésének jogalapját az 1963. január 13-án Moszkvában aláírt, a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában kötött magyar–szovjet államközi egyezmény teremtette meg. A Kijevi Magyar Főkonzulátust 1969-ben hozták létre, a konzuli illetékességi körzetébe az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaság Kárpátontúli területe (Kárpátalja) is beletartozott, az ott élő magyarok ettől az időponttól kezdve Kijevben, a magyar főkonzulátus konzuli hivatalában nyújtották be a honosítási (áttelepedési) kérelmeiket. A tanulmány két irattípus, a főkonzulátus által az áttelepülésekről évente elkészített összesítő jelentések és a főkonzulátus konzuli tevékenységéről készített éves beszámolók, illetve az azokhoz mellékelte statisztikai táblázatok alapján igyekszik választ adni arra, hogy ebben az időszakban hány magyar nemzetiségű személy telepedett át Magyarországra, milyen volt az áttelepülők korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele, illetve mely megyék és városok voltak a legjellemzőbb letelepedési célterületek. A fellelhető levéltári dokumentumok és szakirodalom alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése mögött elsősorban nem gazdasági vagy egzisztenciális okok rejlettek, hanem leginkább az oktatási és a

közigazgatási szféra – valójában burkolt oroszosítást szolgáló – úgynevezett „internacionalizációja”, amely a brezsnyevi érában (1964–1982) majd az azt követő időszakban a magyar nyelvhasználati jogok, és azzal együtt a magyar nemzetiségű értelmiség érvényesülési perspektíváinak beszűküléséhez vezetett.

The Mass Resettlement of Subcarpathian Hungarians to Hungary between 1979 and 1990

Assisted by the documents from the Hungarian Consulate General in Kiev, this study aims to identify the main trends, causes, and impact of the mass resettlement of Subcarpathian Hungarians to Hungary between 1979 and 1990. Furthermore, based on demographic, educational, and occupational data of the emigrants, we aim to determine the effect of out-migration on Subcarpathian Hungarian intellectual and cultural life. The legal basis for the resettlement of Soviet citizens of Hungarian ethnicity to Hungary was established by an interstate convention annulling dual citizenship, signed in Moscow on January 13th, 1963. The Hungarian Consulate General in Kiev was founded in 1969. Since the Transcarpathian territory (Subcarpathia) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic was under its consular jurisdiction, ethnic Hungarians residing in Subcarpathia were required to submit applications for naturalization (resettlement) at the Consular Office of the Hungarian Consulate General in Kiev. Drawing on two types of documents (annual reports on resettlement issued by the Consulate General and annual reports on the activities of the Consulate General, including corresponding supplementary tables), the study seeks to determine the number of ethnic Hungarians who

settled in Hungary between 1979 and 1990, their demographic, educational, and occupational composition, and the primary counties and cities in Hungary where they settled. Based on accessible archival documents and specialized literature, the author concludes that the primary motive behind the mass resettlement of Subcarpathian Hungarians

was not economic or existential but rather the so-called “internationalization” of the educational and public administrative spheres – a form of latent Russification – which led to a narrowing of Hungarian language rights and diminished prospects for ethnic Hungarian intellectuals during the Brezhnev Era (1964–1982) and subsequent periods.

TANULMÁNYOK

SERES ATTILA

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között

1. Bevezető

A jelenlegi magyar közép- és idős korosztály tagjainak emlékezetében elevenen él a kép, ahogyan az 1980-as évek végén, még a rendszerváltás előtt, de már a demokratikus átalakulás előszobájában, az egypártrendszerű politikai-társadalmi berendezkedés végnapjaiban erdélyi magyarok ezrei kerekednek fel, kelnek át a zöldhatáron és kérnek menedékjogot Magyarországon. A Magyarországon regisztrált menedékkérők száma 1989-ben 17 448 főt tett ki, akik 83 személy kivételével mind román állampolgárok voltak.¹ Az 1990. márciusi marosvásárhelyi magyarellenés pogrom újabb menekült-hullámot generált, egyes statisztikai kimutatások szerint az 1988–1994 közötti időszakban közel 54 000 magyar nemzetiségű személy hagyta el szülőföldjét.² Arról, hogy a magyar közvéleményt akkor mennyire élénken foglalkoztatta ez a nemzetléletani szempontból különösen fájó probléma, számos korabeli újságcikk, tudósítás, szociológiai elemzés és riportkönyv tanúskodik.³ Az erdélyi magyarok

menekülésével és a Magyarországra telepedésükkel kapcsolatos történeti kérdések komplexumát egy 2015-ben napvilágot látott, levéltári forrásbázisra támaszkodó tudományos monográfia dolgozta fel,⁴ ezért ezt a történelmi epizódot a történész szakma már nem csak a korabeli sajtóanyagokra, interjúkra, személyes elbeszélésekre, vagyis *oral history* jellegű forrásokra hagyatkozva vizsgálhatja.

A kárpátaljai magyarságot legalább akkora horde-rejű kihívások elé állította a magyarok brezsnyevi és gorbacsovi érában újabb és újabb lökészerű hullámokkal felerősödő áttelepedési „mozgalma” a Magyar Népköztársaságba, mint a romániai magyar nemzeti közösséget a magyar nemzetiségűek elvándorlási affinitásai. Kutatásaink jelenlegi stádiumában még azt sem zárhatjuk ki, hogy a helyzet sokkal rosszabb volt Kárpátalján, mint Erdélyben. Míg az 1,6 milliós lélekszámú romániai magyarság még az 54 000 fős – felkerekített – veszteséggel együtt is jelentős demográfiai tartalékokkal rendelkezett,⁵ addig Kárpátalja mintegy 160 000 lelket számláló,⁶

¹ Kaszás, 2015, 49. o.

² Reszler, 1999, 209. o.

³ A teljesség igénye nélkül csak három, akkoriban nagy hatású, ezért máig emlékezetes riportkönyvre utalnék: Forró és Havas, 1988.; Fran-ka, 1988.; Kende, 1988. Részletes bibliográfiai ismertetésük: Kaszás, 2015, 18–20. o.

⁴ Kaszás, 2015.

⁵ Az 1992. évi romániai népszámlálás szerint az egész országban 1.620.199 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Varga E., 1992, 74. o.

⁶ Az 1989. évi utolsó szovjet népszámlálás adatai szerint 155 711 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek az USZSZK Kárpátontúli területén. Molnár D., 2018, 114. o. Az 1944-et követő évtizedekben jelentős létszámú kárpátaljai magyar diaszpórák alakultak ki az USZSZK

tehát éppen tizedannyi magyar népességét e jelenség jóval hosszabb időtartama – a kezdetei még az 1960-as évek első felére nyúltak vissza – és lankadatlán intenzitása miatt a rendszerváltás időszakára már érzékeny etnikai veszteség érte. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) Kárpátontúli területét a rokonsági és családi kötelékek mobilizáló ereje segítségével egész közösségek és csoportok hagyták végleg maguk mögött. Ráadásul főleg ezek jellemző korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele miatt az elvándorlás meggyengítette a kárpátaljai magyar entitás hosszú évtizedek alatt megteremtett, s a szovjet rendszer keretei között amúgy is viszonylagos társadalmi és szellemi önértékét, illetőleg azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy elapasztja ennek a szellemi potenciálnak a generációs utánpótlásait.

Számos bizonyítéka van annak, hogy a kárpátaljai magyarság exodusa már a brezsnyevi érában jelen volt a kárpátaljai magyar értelmiség belső közösségi diskurzusában.⁷ Később, a rendszerváltás hajnalán ez a sorskérdés a magyar köztudatba is bekerült annak köszönhetően, hogy Balla László⁸ 1988. október 28-án a Kárpáti Igaz Szóban e tárgykörben publikált,⁹ s akár segélykiáltásként is felfogható tárcáját egy

nagyobb városaiban, elsősorban Lvovban (Lviv) és Kijevben. 1989-ben az egész USZSZK területén 163 111 magyar nemzetiségű személyt írtak össze. A szovjet népszámlálási statisztikáknál itt és a továbbiakban a Demoscope Weekly című internetes folyóirat adatbázisára fogok hivatkozni, amelynek internetes adatbázisában – a népszámlálás hivatalos összesített nemzetiségi adatsorainak az Orosz Állami Gazdasági Levéltárban őrzött eredeti címpéldányai alapján – köztársaságokra és az OSZSZSZK esetében régiókra lebontva megtalálhatók a pontos nemzetiségi statisztikák. A forrás webcíme: www.demoscope.ru. Az adott népszámlálási év linkjére kattintva lehet keresni az egyes szubjektumok adataira.

⁷ A kárpátaljai magyar közfelfogás ezer főre tette évente az áttelepülőök számát. Erre utalt Kovács Vilmos költő, író is a Kijevi Főkonzulátushoz eljuttatott 1977. május 23-i folyamodványában: „...tudjuk, hogy a Kárpát-Ukrajnából az MNK-ba évente áttelepülő több mint 1000 személy tekintélyes része – s itt tucatszám sorolhatnám a neveket – nagybácsikkal, nagynénikkel, unoka- és másodunokatestvérekkel »egyesül«, ugyanakkor közvetlen rokonságuk itt marad.” Idézi: Botlik, 2003, 151. o.

⁸ A kialakult drámai helyzetről Balla ekként vallott az 1979. október 1–3. között a Kárpátaljára látogató Maklári György kijevi főkonzulnak: „Balla elvtárs másik felvetése a fölötti panasz formájában hangzott el, hogy a Kárpáton túlról nagyon sok értelmiségi, főképpen pedagógus települ át Magyarországra. Mint elmondta, sokaknál teljesen váratlanul merül fel az áttelepülés igénye, viszont nincs kikkel e megüresedett helyeket betölteni. Ez pedig megnehezíti a magyar nyelv és kultúra megfelelő szinten történő megőrzését. A Kárpáton túli magyarság vezetőire utalva hangsúlyozta, hogy ez a helyzet nagyon bántja őket.” Lásd: Maklári György jelentése Puja Frigyes külügyminiszternek 1979. október 1–3-i kárpátaljai útjáról. Kijev, 1979. október 26. MNL OL, XIX-J-1-j, 1979/123. d., 005515/1979. sz.

⁹ Balla, 1988a.

hónap múlva változtatások nélkül újraközölte a Népszabadság.¹⁰ Mindazonáltal ezt mégsem követték újságcikkek, tudósítások és riportkönyvek tucatjai, ami jelentős részben azzal magyarázható, hogy míg az erdélyi magyarok nagy része valóban menekülteként érkezett Magyarországra, sokszor illegálisan, a zöldhatáron át,¹¹ s visszatérésük esetén retorziókkal kellett számolniuk, addig a kárpátaljai magyarok áttelepedése legálisan, törvényes úton zajlott, úgy hagyták el a szülőföldjüket, hogy erre egy hatósági eljárás keretében még „hazájuk” hivatalos szerveitől is áldást kaptak.¹² Jogi értelemben tehát az első kategória esetében többnyire menekülésről, míg a második esetben többnyire áttelepedésről van szó, ám ez utóbbi motivációit és tömegpszichológiáját vizsgálva ugyanúgy beszélhetünk menekülésről, a szülőföld demográfiai megtartó ereje szempontjából pedig végső soron mindkettő kivándorlásnak vagy elvándorlásnak nevezhető.

2. Kivándorlás a Szovjetunióból a második világháború után

Noha a kárpátaljai magyarok kivándorlása, akár a magyar, akár a szovjet történelem felől nézzük, önmagában is értelmezhető tény és történeti probléma, mégis szükséges rámutatni, hogy nem volt egyedülálló jelenség a Szovjetunió történetében. A modern orosz történetírás a Szovjetunió történetében a kivándorlásnak, mint politikai, demográfiai, gazdasági és társadalmi folyamatok konglomerátumának négy nagy hullámát, illetőleg korszakát különbözteti meg, a korszakhatárok kezdő és záró dátumának tekintetében kisebb eltérésekkel.¹³ Eszerint az első hullámot az 1917–1918-tól 1922-ig tartó polgárháborús időszak, a másodikat az 1941–1944 közötti háborús évek etnikumközi konfrontációi generálták. Az orosz historiográfia a harmadik, 1944-től (vagy

¹⁰ Balla, 1988b.

¹¹ 1988-ban a romániai menedékkérők 47,7%-a illegális úton jutott Magyarországra. 1989-re az arányuk 79,4%-ra nőtt, majd 1990-re 18,6%-ra szorult vissza. Kaszás, 2015, 49. o.

¹² Külön kutatómunkát igényelne annak kiderítése, hogy az 1980-as években a kárpátaljai magyarok közül hányan szöktek át illegálisan a szovjet–magyar határon. A tanulmány forrásbázisául használt külügyminisztériumi dokumentáció egy ilyen esetre derít fényt. Lásd: Barabás János moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar nemzetiségű B. T. elítéléséről tiltott határátlépés miatt. Moszkva, 1989. február 20. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 001223/1989. sz.

¹³ Полян, 2005.; Попков, 2007.; Семочкина, 2008, 6–68. o.; Медведева és Бушueva, 2016.

1948-tól számított) 1986–1987-ig tartó emigrációs konjunktúráját a hidegháborús korszak sajátjaként írja le. A kivándorlás negyedik és egyben csúcsideszakának tartott kezdetét egyes szerzők 1986–1987-re, vagyis a gorbacsovi peresztrojka első felére datálják és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1986. augusztus 28-i, 1064. számú rendeletével jelölik ki, amely a szovjet állampolgárok magáncélú (családi célú) külföldre utazása vagy „ideiglenes külföldre utazása” tekintetében a korábbi jogszabályokhoz képest leegyszerűsítette és felgyorsította az ezzel kapcsolatos hatósági, rendészeti procedúrát. A rendelet 1987. január 1-jétől lépett hatályba.¹⁴ Más szerzők a negyedik hullám kezdetét a Szovjetunió Legfelső Tanácsának 1991. május 20-án meghozott, a kivándorlást egészen cizelláltan szabályozó, az emigráció történetében jogi értelemben valóban mérföldkőnek számító törvényéhez kötik.¹⁵ Noha a Szovjetunió de jure megszűnése (1991. december 26.) egészen eklatáns korszakhatárt jelölne ki, az orosz történetírás azt mégsem tartja cezúrának, mert az 1991. májusi törvényt az augusztusi „operett-puccs” és a Szovjetunió szétesése miatt nem tudták érdemben alkalmazni. Annak életbe léptetéséről a Szovjetunió szuverén utódállamainak törvényhozó testületei már saját hatáskörükön belül és egészen eltérő módon döntöttek.¹⁶ Emiatt a negyedik korszak vagy hullám története, akár 1987. január 1-jére, akár 1991. május 20-ra datáljuk a kezdetét, már átvezet bennünket a gorbacsovi peresztrojka

utáni posztszovjet időkbe. Témánk szempontjából nyilván a harmadik és a negyedik hullám időszaka a releváns, hiszen Kárpátalja magyarsága 1944-ben került szovjet fennhatóság alá.

A történeti szakmunkákban egyöntetű megállapítás, hogy 1948 után, vagyis a harmadik korszakban a kivándorlás csak egyes etnikai csoportok „privilegiuma” volt. A kivándorlók között ugyanis a zsidóság és a németiség domináns szerepet játszott. Rajtuk kívül szignifikáns volt még az örmények és a görögök emigrációja.¹⁷ Pavel Poljan kiemeli, hogy a negyedik korszakban a Szovjetuniót végleg elhagyók között egyre jelentősebb számot képviseltek a lengyelek és a koreaiak is.¹⁸ A kivándorló csoportok etnikai összetétele részben magyarázatul szolgál a migrációs célországokra is. A zsidók elsősorban Izraelbe és az Amerikai Egyesült Államokba (USA), a németek a Német Szövetségi Köztársaságba, az örmények az észak-amerikai kontinensre (USA, Kanada) és azokba a nyugat-európai kapitalista országokba távoztak, amelyekben jelentős létszámú örmény diaszpórák vertek gyökeret, míg a görögök kizárólagos migrációs célterülete Görögország volt.¹⁹ A szovjet honosságú magyarokat egyetlen szakmunka, Jekatyerina Szjomocskina kézikönyve említi meg, igaz, csak a „potenciális kivándorlók” mint eszmei kategória körülírása során. Szerinte 1989-ben 5,5 millió volt azon szovjet állampolgárok száma, akiket potenciális kivándorlókként lehetett/lehet nyilvántartani. Ő ezt a számot azon etnikumok demográfiai mutatói alapján határozta meg, amelyek a Szovjetunió kívüli, számukra jelentős vonzerőt gyakorló anyaországokhoz vagy diaszpórákhoz kötődtek, ezért rendkívül erőteljes volt a „migrációs csoportattitűdjük”, vagyis a kivándorlásban a bajaik és problémáik megoldásának

¹⁴ Pavel Poljan szerint a negyedik időszak de facto 1987 tavaszán kezdődött azzal, hogy a rendelet hatására ismét lendületet vett (újra megindult) a zsidók kivándorlása. Полян, 2005. 506. o. Az 1986–1987-es korszakhatárt elfogadja még: Лушин, 2013. 134. o.; Пальников, 2013, 255. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 37.o.

¹⁵ Vjacseszlav Popkov szerint helyesebb lenne, ha Sidney Heitman általánosan elfogadott periodizációjával szemben a harmadik és negyedik hullám korszakhatárát az 1991. május 20-i törvény jelölné ki, mert az a korábbi jogszabályoknál sokkal pontosabban írta körül a szovjet állampolgárok külföldi kiutazásának és tartózkodásának jogi feltételeit, és a szovjet migrációs politikában véget vetett az „egyes etnikai csoportok kiválasztott képviselőit” preferáló gyakorlatnak. Попков, 2007, 151–154. o. Jekatyerina Szjomocskina az egész orosz történelemben négy emigrációs korszakot, a harmadik, ún. szovjet korszakon belül pedig három hullámot különböztet meg. Korszakfordulónak ő is az 1991-es törvényt tartja. Сёмочкина, 2008, 9–10. o. Úgy véli, hogy az 1987. január 1-jén életbe lépő minisztertanácsi rendelet hatása csak 1988-ban kezdett megmutatkozni, mivel akkor a kivándorlók létszáma robbanásszerűen, az előző évi 2,5-szeresére növekedett, valójában tehát ez az év jelentett minőségi változást a harmadik (szovjet) korszakban. Uo. 63–64. o.

¹⁶ Az Oroszországi Föderáció Legfelső Tanácsa például 1992. december 22-én fogadott el egy határozatot a törvény 1993. január 1-jei hatályú életbe léptetéséről. Попков, 2007, 151. o.

¹⁷ Полян, 2005, 505–506. o.; Попков, 2007, 150–152. o.; Сёмочкина, 2008, 63–64. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 36. o.

¹⁸ Полян, 2005, 506. o.

¹⁹ 1989-ben a Szovjetuniót elhagyó örmények nagy része az 1950-es és 1960-as években a közel-keleti országokból (elsősorban Libanonból) az Örmény SZSZK-ba áttelepülő személyekből és családtagjaikból került ki. A kivándorló görögök két csoportból tevődtek össze. A görögországi polgárháború után, az 1940-es és 1950-es évek fordulóján a Szovjetunióba érkező politikai emigránsokból, akik az 1980-as évek végén valójában repatriáltak a szülőföldjükre és az évszázadok óta a Fekete-tenger északi partvidékén élő autochton kisebbség, az úgynevezett pontuszi görögység képviselőiből. Érdeemes megemlíteni, hogy 1989-ben a Szovjetunióból kivándorló zsidók, örmények és görögök jelentős része légi úton, budapesti átszállással jutott el új hazájába. Erről: Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Horn Gyula külügyminiszternek a Szovjetunióból zajló kivándorlás jellemzőiről. Moszkva, 1990. január 18. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/78. d., 00347/1990. sz.

egyik közösségi eszközét látták. A fent már felsorolt népcsoportok, a zsidók, németek, örmények, görögök, lengyelek és koreaiak mellett ide sorolta még a magyarokat és a szlovákokat is,²⁰ amelyek etnikai törzsterülete Kárpátalja volt, s kizárólag ott minősültek autochton népekké.

A releváns orosz „kivándorlástörténeti” szakmunkák ennél fogva a kárpátaljai magyar „országelhagyók” létszámának meghatározásában nem segítenek bennünket, csak az emigráció domináns etnikai csoportjai tekintetében tüntetik fel a főbb trendeket és számadatokat. Vjacseszlav Popkov nagy ívű tanulmányát azért érdemes kiemelni, mert összesített adatokat ad közre a szerinte az 1991. május 20-i törvénnyel záruló, vagyis a Szovjetunió egész háború utáni történelmét kitöltő harmadik kivándorlási hullámról. Eszerint ebben a „hosszú” korszakban összesen 592 000 zsidó, 414 000 német, 84 000 örmény és 24 000 görög etnikumú vagy identitású szovjet állampolgár hagyta el végleg a Szovjetuniót, míg az egyéb nemzetiségű, tehát a lengyel, a koreai és – bár nem nevezi meg – a magyar kivándorlók létszámát összesen 2800 főre tette.²¹ Az általunk fellelt források és statisztikák tükrében jó okunk van arra, hogy kételkedjünk ez utóbbi számadat hitelességében.

A bennünket leginkább érdeklő és érintő harmadik hullám történetét vizsgálva az orosz szerzők ugyancsak egyetértenek abban, hogy az előző kettővel szemben ez sokkal kevésbé tekinthető politikai emigrációnak, mint inkább gazdaságinak. A harmadik hullám révén nem jöttek létre „szovjet-orosz” politikai kényszerközösségek világszerte. A kivándorlók nem a rendszer meggyőződéses (politikai) ellenfelei közül kerültek ki, ugyan elégedetlenek voltak vele, netán a kárvallottjaiként tekintettek magukra, a legtöbbjüket a nyugati társadalmak szovjetnél szabadabb társadalmi légköre, fejlettebb gazdasága, összességében jóval szélesebb személyes mobilitási perspektívát kínáló társadalmi-gazdasági berendezkedése vonzotta. Az emigráció tehát ekkoriban elsősorban egzisztenciális döntés volt. A „privilegizált” etnikai csoportok dominanciája is részben ezzel függ össze, az ő esetükben leginkább érvényesülő

családi és etnikai kötelékek mobilizáló ereje mellett. A zsidók, németek és örmények körében felülreprezentált volt a középosztálybeli művészeti, tudományos, műszaki értelmiség, illetve egyéb magas társadalmi presztízsű szakmák képviselői (orvosok, jogászok stb.) voltak, akik Amerikában, Nyugat-Európában vagy éppen Izraelben eleve kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkeztek, vagy a szakmai, művészeti útjaik során ilyenekre tettek szert.²² Mindezt Pavel Poljan úgy fogalmazta meg, hogy a háború utáni Szovjetunióból kijutni csak „zsidó, német vagy örmény vonalon” lehetett.²³

Az orosz történészek tudományos megállapításai közül kettőt még feltétlenül ki kell emelni, amelyek megítélésem szerint a kárpátaljai magyarság szempontjából is relevánsak. Először is, mivel az emigrálásnak 1991-ig nem volt szilárd jogi alapja, e tekintetben leginkább a ki- és beutazásokra vonatkozó, gyakran változó minisztertanácsi rendeletek és párthatározatok orientálták a kivándorlási ügyekben eljáró hivatalos közegeket. A Szovjetunióból kivándorolni minden esetben csak úgy lehetett, ha ahhoz a rezsim hozzájárult. Némi eufemizmussal fogalmazva akkor, ha a belügyi szervek „elengedték” a saját állampolgárukat. Emiatt a kivándorlási engedélyek kiadása meglehetősen önkényes volt, leginkább a szovjet hatóságok játékszabályai szerint zajlott, a kormányzat ehhez való viszonyulását a nemzetközi környezet és a kivándorlók körében uralkodó hangulat is befolyásolta.²⁴ Eklatánsan érzékelteti ezt, hogy 1978–1979-től a korábbi gyakorlattól eltérően a szovjet belügyi szervek szigorítottak az engedélyek kiadásán, és egyre több, leginkább zsidó és német származású állampolgáruktól tagadták meg az ország elhagyását. A szovjet hatóságok döntésének hátterében minden bizonnyal az állt, hogy 1978-ban a Szovjetunióból kivándorolni igyekvő zsidók között többségbe kerültek azok, akik a kivándorlási kérelmüket nem Izraelbe, hanem az Egyesült Államokba adták be.²⁵ A korabeli szovjet köznyelvben „otkaznyiknak” nevezett elutasítottak, akiknek a legtöbb esetben az elutasító határozatot a szovjet belügyi

²² Попков, 2007, 153–154. o.; Семочкина, 2008, 60–63. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 36–37. o.

²³ Полян, 2005, 506. o.

²⁴ Попков, 2007, 151–152. o.

²⁵ Полян, 2005, 505–506. o.

²⁰ Семочкина, 2008, 64. o.

²¹ Попков, 2007, 150. o. Popkov a számadatainál Sidney Heitman 1991-ben megjelent kismonográfiájára hivatkozik. Heitman, 1991, 5. o.

szervek meg sem indokolták, 1981-ben már legalább 40 000-en voltak,²⁶ egyfajta társadalmi sorsközösséggé, sajátos kaszttá kovácsolódtak,²⁷ s a követeléseik kikényszerítésére a tömegdemonstrációtól sem riadtak vissza. Az érdekérvényesítő képességüket jelzi, hogy 1978. december 4-én német nemzetiségű otkaznyikok – azok, akiket annak idején Tádzsikisztánba telepítettek ki –, tüntetést szerveztek Dusanbéban. A Tádzsikisztán Szálló előtt összegyűlt mintegy százfős tömeg a Tádzsik SZSZK Legfelső Tanácsának épülete elé vonult egy hatalmas molinóval, amelyre a legfőbb követelésüket írták fel: „Engedjenek el minket a hazánkba!”. A Tádzsik Kommunista Párt Városi Pártbizottságának első titkára a tömeg előtt ígéretet tett arra, hogy a szovjet-tádzsik hatóságok több kivándorlási engedélyt adnak majd.²⁸

Másodszor elengedhetetlen utalni a Popkov által találóan csak „belső migrációnak” titulált viselkedésmintára, jelenségre is. Az orosz történész ez alatt azt érti, hogy a kivándorolni szándékozó személyek vagy családok tudatosan készültek az emigrálásra, előre, adott esetben éveken át készítették elő a talajt arra, hogy elhagyhassák az országot, kapcsolatokat építettek, felhalmozták anyagi javaikat stb.²⁹ A helyzet a kárpátaljai magyarok vonatkozásában is sok hasonlóságot mutatott, amire Maklári György kijevi főkonzul is felhívta a felettesei figyelmét:

„Az ügyfelekkel folytatott beszélgetésekből kitűnik, hogy az esetek többségében tudatosan, esetleg éveken keresztül készítik elő az áttelepedésüket. A magyar nemzetiségűeknél különösen erős a Magyarországhoz való tartozás, vonzódás érzése.”³⁰

3. A kronológiai keretek kijelölése

A második világháború után a Magyar Népköztársaság, elsősorban a vegyes házasságból származó gyerekek állampolgárságának rendezése céljából, arra törekedett, hogy a keleti blokk országaival –

²⁶ Медведева és Бушуева, 2016, 36. o.

²⁷ Лушин, 2013, 131. o.

²⁸ Барсенков és Вдовин, 2005, 584. o.

²⁹ Попков, 2007, 154. o.

³⁰ Maklári György kijevi főkonzul jelentése Puja Frigyes külügyminiszternek a konzuli ügyfelekkel folytatott beszélgetések tapasztalatairól. Kijev, 1981. november 16. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/140. d., 001353/1/1981. sz.

így azokkal az államokkal is, amelyekben jelentős létszámú magyar ajkú népesség élt –, fennálló egyezményes viszonyrendszerében kiküszöbölje a kettős állampolgárság intézményét.³¹ Az első ilyen egyezményt Magyarország a Szovjetunióval kötötte meg 1957. augusztus 24-én. Eszerint a szerződő felek területén élő azon személyeknek, akiket saját joga szerint mindkét ország saját állampolgárának tekint, választaniuk kellett, melyik állampolgárságot kívánják megtartani. Azoknak a nagykorú, vagyis 18. életévüket betöltött személyeknek, akik nem annak a szerződő félnek az állampolgárságát választották, amelynek területén laktak, az egyezmény hatályba lépését követő egy éven belül írásbeli nyilatkozatot kellett benyújtaniuk a másik szerződő fél nagykövetségéhez.³² Tehát az optálásra az egyezmény meglehetősen szűk határidőt szabott, mindazonáltal kisebbfajta áttelepülési hullámot generált, határokon átívelő családi és rokoni kötelekeket hozott létre, ami a későbbiekben a családegyesítések jogalapját képezte. A magyar–szovjet államközi szerződések a későbbiekben nem nevesítették expressis verbis az állampolgárság megváltoztatására, tehát az ezzel együtt járó áttelepülésre való jogot vagy jogosultságot, az 1963. január 13-án Moszkvában aláírt, a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában kötött államközi egyezmény 10. cikkelye mégis nyitva hagyta a kiskaput erre, ugyanis megadta az állampolgárság megváltoztatásával járó jogi procedúra kulcsfontosságú, egyúttal az áttelepülni vágyó kárpátaljai magyarok számára legneuralgikusabb támpontját. Eszerint „Egyik Szerződő Fél sem honosíthatja a másik Szerződő Fél állampolgárát ez utóbbi illetékes hatóságainak hozzájárulása nélkül.”³³ Vagyis egy kárpátaljai magyar csak

³¹ Az 1957. október 1-jétől hatályba lépő 1957. évi V. törvénycikk (az ún. harmadik állampolgársági törvény) értelmében az állampolgárság-szerzés a leszármazás – beleértve a gyermek családi jogállásának rendezését követő állampolgárságszerzést is – mellett honosítással és visszahonosítással vált lehetségessé. Parragi, 2000, 47–48. o.

³² A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 2. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről Budapesten, 1957. augusztus 24-én aláírt egyezmény kihirdetéséről. MK, 1958, 15–17. o. Az erről rendelkező 2. cikkelyt lásd: 16. o.

³³ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 21. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában, Moszkvában, 1963. január 21-én létrejött egyezmény kihirdetéséről. MK, 1963, 469–471. o. A 10. cikkely: 471. o.

abban az esetben telepedhetett át Magyarországra, ha erre irányuló kérelmét szovjet részről is jóváhagyták, önmagában ehhez nem volt elegendő a magyar jogszabályi keret és az eljáró magyar szervek befogadási hajlandósága. Ezt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1963/21. számú törvényerejű rendeletével a magyar jogrendbe emelt, és 1963. szeptember 14-én kihirdetett jogszabályt tekinthetjük az áttelepülési folyamat origójának. Balla László is úgy fogalmazott már említett tárcájában, hogy az áttelepülés azóta zajlik, amióta arra a jogszabályok lehetőséget adnak:

„Magyarjaink, főleg értelmiségünk hol kisebb, hol nagyobb méretű áttelepülése azóta tart, amióta erre megvan a törvényes mód.”³⁴

A magyar diplomáciai jelentésekből tudjuk, hogy a kivándorlási ügyekben szovjet részről illetékes szerv, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Vízum- és Regisztrációs Osztályának (az akkoriban közkeletű orosz rövidítéssel OVIR)³⁵ az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) területén működő hivatalai 1979-ig,³⁶ az USZSZK területén működő kirendeltségei pedig 1983 nyaráig az alábbi eljárást követték:³⁷ a magyar nemzetiségű szovjet állampolgárok kivándorlási kérelmének megvizsgálását csak akkor kezdték el, ha a Szovjetunióba akkreditált illetékes magyar konzuli képviseltől értesítést kaptak a magyar hatósági eljárás befejezéséről, vagyis a kérelmező honosításáról vagy annak elutasításáról. Tehát amennyiben egy kárpátaljai magyar Magyarországra kívánt telepedni, első lépésben egy magyar konzulátust kellett felkeresnie. 1969-ig a Szovjetunió területén csak Moszkvában működött magyar konzuli képviselő. Egyelőre csak feltételezéseként fogalmazható meg, hogy a

³⁴ Balla, 1988a.

³⁵ A levéltári forrásokban is gyakorta csak OVIR-ként hivatkozott hivatali szervezetet 1935. október 4-én hozta létre a Népbiztosok Tanácsa. A Belügyi Népbiztosság (később Belügyminisztérium) alárendeltségébe tartozó, köztársasági és területi (megyei) hivatalokkal rendelkező szervezetrendszer feladatkörébe tartozott egyrészt a Szovjetunióba érkező külföldi állampolgárok nyilvántartása, másrészt a Szovjetunióból kiutazó vagy kivándorló szovjet állampolgárok ügyeinek (útlevélek, kivándorlási engedélyek kiadása stb.) intézése.

³⁶ Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul hivatali beszámolója az 1979–1980. évről. Moszkva, 1980. július 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 004997/1980. sz.

³⁷ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1983. július 26. Uo. 1983/119. d., 004490/1983. sz.

nagy földrajzi távolságok, s az azokból fakadó anyagi és adminisztratív terhek – minden bizonnyal csak a konzulátuson történő tájékozódás, a honosítási kérelemhez szükséges nyomtatványok beszerzése, majd a személyes dokumentáció leadása, a teljes körű ügyintézés miatt többször is a szovjet fővárosba kellett utazni – befolyásolhatták egyesek elhatározását, összességében mérséklően hatottak a kárpátaljai magyarok áttelepedési hajlandóságára.

A Kijevi Magyar Főkonzulátust 1969. április 17-én nyitották meg.³⁸ A létrehozását a kádári kormányzat részéről elsősorban gazdasági szempontok indokolták. Érdekes azonban, hogy a misszió felállításának szükségességét hangoztató argumentáció része volt az is, hogy a Kárpátontúli terület magyarsága a főkonzulátus tevékenysége révén könnyebben hozzáférhet majd a magyar kultúra értékeihez és „a szocialista Magyarország fejlődésére vonatkozó információkhoz”.³⁹ A főkonzulátus felállítása a Szovjetuniót elhagyni akaró kárpátaljai magyarok szempontjából lényeges változást jelentett: ettől az időponttól kezdve Kijevben is eljárhattak állampolgársági, áttelepedési ügyekben, ami valamelyest egyszerűbbé tette az ezzel kapcsolatos ügyintézt.

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnne, ha a téma feldolgozásának kronológiai kezdőpontját 1963-ra vagy legalább 1969-re jelölném ki. A későbbiekben ki is fogom tágítani ezeket az időhatárokat egészen 1963-ig. A kutatásaim jelenlegi stádiumában, s elsősorban az 1963–1979 közötti időszak irattermésének feldolgozatlansága miatt azonban célszerűbbnek láttam a két utolsó szovjet népszámlálás időpontja, 1979 és 1989 közé „beszorítani” az időkeretet. Nemcsak azért, mert az 1978–1979-es esztendőket érezhetően kulminációs pontot jelentettek a kárpátaljai magyarság elvándorlásának folyamatában, hanem azért is, mert ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy közvetlenül reflektáljak a két népszámlálás magyarságra vonatkozó adatsorára és azok főbb trendjeire, s a két census értékelésének szempontrendszerébe

³⁸ Megnyílt Kijevben a magyar főkonzulátus. Népszabadság, 1969. április 18., 9. o.

³⁹ Az USZSZK-nak mint a Magyarországgal szomszédos szovjet tagköztársaságnak – és tegyük hozzá, a Szovjetunió harmadik legnagyobb szövetségi államának – különleges hely jutott a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok rendszerében. 1968. évi adatok szerint a magyar–szovjet áruforgalom ötöde, közel 220 millió rubel ennek a tagköztársaságnak a területén bonyolódott le. Nemes, 1969.

beemeljem a migráció kérdéskörét is. A kötet anyagának kronológiai záró dátuma, az 1990. év képezi ennek a tematikai egységnek az időbeli végét is. Logikus volt ezzel zárni a bevezető ezen fejezetét is, hiszen mint látni fogjuk, ez az év, a magyarországi demokratikus változások, az első szabadon választott parlament megalakulása 1990. május 2-án, majd a hosszú szocialista éra utáni első demokratikus kormány beiktatása május 23-án egy „gátszakadást” idézett elő a kárpátjai magyarság újabb kivándorlási hulláma előtt.

4. A forrásbázis és elemzésének korlátai

Statisztikai adataim fő forrásbázisát a Kijevi Magyar Főkonzulátus által 1980-tól 1991-ig keletkeztetett iratanyag, azon belül az úgynevezett „éves beszámoló” típusú (vagy „beszámoltatási”) dokumentumok adják. Ezek legfőbb jellegzetessége, hogy nem egy-egy konkrét politikai, diplomáciai, gazdaság- vagy társadalompolitikai stb. eseményről, mozzanatról nyújtanak a magyar diplomáciai irányítás számára is hasznosítható aprólékos tájékoztatást vagy az ukrainai belpolitikai, társadalmi, gazdasági és a kulturális élet stb. aktuális állásáról átfogóbb helyzetjelentést, hanem egy-egy teljes év perspektívájából foglalják össze a külképviselet diplomáciai, gazdasági és konzuli tevékenységét, illetve értékelik a misszióon dolgozó diplomaták munkájának eredményeit. Ha a Kijevi Főkonzulátus irattermését vizsgáljuk, három „beszámolótípust” különböztethetünk meg, amelyeknek a témánk szempontjából relevanciája van.

Az első kategóriába a kifejezetten az áttelepedésekről, mint a konzuli munka meghatározó szegmensét és állandó kihívást jelentő problémájáról szóló éves összefoglaló jelentések tartoznak. Egyelőre nem tudtam pontosan megállapítani, mikor született meg az első ilyen típusú dokumentum, ugyanakkor biztos, hogy a főkonzulátus 1980. I. félévi munkatervére reflektáló minisztériumi átirat kifejezetten arra utasítja a missziót, hogy az előző évek gyakorlatához hasonlóan az 1979. év tekintetében is készítse el az összefoglaló jelentését a Magyarországra irányuló áttelepedésről.⁴⁰ Az 1979. évről szóló jelentésben

már rögzítik, hogy a képviselet konzuli munkájának döntő hányadát a végleges letelepedésekkel kapcsolatos ügyek intézése teszi ki.⁴¹ Ezekhez összefoglaló jelentésekhez rendszerint – változó mennyiségű, adatszerkezetű és minőségű – statisztikai kimutatást, táblázatot is csatoltak, amelyek plasztikusan érzékeltették a probléma jellegét és nagyságrendjeit, illetőleg nyilván a minisztérium számára is megkönnyítették a helyzettel való szembesülést. Ezeket a jelentéseket a naptári évet követő év első negyedévében állították össze.

A második típust a főkonzulátus konzuli feladatellátásáról készített éves beszámolók képezik, amelyeket rendszerint a főkonzul vagy Kijev esetében az első beosztott konzul szignált. Ezeket ugyancsak a tárgyévet követő év első negyedében készítették el. Ennek a forrástípusnak a jelentősége abban rejlik, hogy a benne foglalt tájékoztató a konzuli munka minden vetületére és részterületére kiterjedt, ezért azokban az években, amikor önálló jelentést nem készítettek az áttelepedésről, az azzal összefüggő problémákra ebben reflektáltak. A kifejezetten az áttelepedésekről készített jelentésekhez képest ugyanakkor ezekhez a konzuli beszámolókhöz csak kivonatolt adatsorokat csatoltak, ezért az adatállományuk is jóval szegényebb.

A harmadik típusba a főkonzul vagy a vezető konzul által jegyzett egyéni hivatali beszámolók sorolhatók, amelyek a képviselet egész évre kiterjedő diplomáciai, gazdaságpolitikai, illetve konzuli tevékenységét világitják meg. Ezek rendszerint nem naptári évet, hanem diplomáciai évadot öleltek fel, vagyis az előző év július 1-jével kezdődő és az adott év június 30-ával záródó időszakát vették górcső alá. Ezek különlegessége megítélésem szerint a személyesebb hangvételben rejlik. A vezető diplomaták beszámolóí például az áttelepedési ügyek intézésével kapcsolatos teendőket is egyedi perspektívába helyezik, kihámozható belőlük, hogy a konzulátus dolgozói szempontjából mekkora terheléssel járt ez a munka, elvégzésükhöz mekkora humán erőforrás állt rendelkezésre.

Történelmi szemmel a legideálisabb helyzet az lenne, ha ezeknek az irattípusoknak az összevetése és

1980/129. d., 00776/1980. sz.

⁴⁰ Tóth Józsefnek, a KÜM főosztályvezetőjének utasítása a Kijevi Főkonzulátus számára. Budapest, 1980. február 4. MNL OL, XIX-J-1-j,

⁴¹ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 002496/2/1980. sz.

elemzése, s mindenekelőtt a főkonzulátuson iktatott végleges letelepedési kérvények, illetőleg az ezeket már részben feldolgozó éves összefoglaló jelentések és a főkonzulátus konzuli tevékenységéről készített beszámolók alapján pontosan meg tudnánk határozni, hány magyar nemzetiségű szovjet állampolgár telepedett át Magyarországra a tanulmányunk címében is jelzett az 1979 és 1990 közötti időszakban. Sajnos azonban ezt a számot nem lehet megadni, egy egzakt számadat rögzítése számos akadályba ütközik, amelyeket az alábbiakban pontokba szedve ismertetek.

1.) A végleges áttelepedésről készített, egyúttal a legbősegebb, leginkább cizellált statisztikai anyagot mellékletként tartalmazó összesítő jelentések – vagyis a legfontosabb bennünket orientáló irattípus – nem állnak rendelkezésünkre minden évből. Megvan az összes, 1979-től 1985-ig keletkezett és az 1987. évről készített jelentés.⁴² Egészen bizonyos, hogy az 1986. évről egyáltalán nem készült ilyen kimutatás, s ezzel megszakadt a korábbi évek sorozata. Ha készült volna, szerepelnie kellene az 1987. évi futárpostai csomagjegyzékekben, de egyikben sincs feltüntetve ilyen iktatmány.⁴³ Noha az 1987. év áttelepedéseiről ismét készült önálló jelentés, 1989-ben, 1990-ben és 1991-ben már nem. Adódik a kérdés, hogy a főkonzulátus ezekben az években vajon miért nem készített önálló összegző jelentést erről az akut problémáról. Erre vonatkozóan egyelőre csak találgatásokat tudok megfogalmazni. A főkonzulátuson keletkezett teljes dokumentációban 1988-tól egyre dominánsabbá válnak a kárpátaljai magyarság helyzetéről szóló jelentések, egyre sűrűsödnek

⁴² Sorrendben lásd: Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepedésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.; Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1980. évi áttelepedésekről. Kijev, 1981. február 16. Uo. 1981/140. d., 001639/1981. sz.; Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepedésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.; Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepedésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.; Horváth Miklós kijevi első beosztott konzul jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepedésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.; Monori István kijevi főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepedésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.; Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1985. évi áttelepedésekről. Kijev, 1986. január 23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/2/1986. sz.; Páldi András kijevi főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak az 1987. évi áttelepedésekről. Kijev, 1988. január 14. XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988. sz.

⁴³ Kijevből érkező szigorúan titkos futárpostai összesítések. Budapest, 1987. november 4. után. Uo. 1987/130. d., 00659/1-10/1987. sz.

a főkonzuli és konzuli látogatások a helyszínen, így a kivándorlás alakulásáról és háttéréről szerzett értesülések legalább közvetett módon beépültek ezeknek a jelentéseknek az információhalmazába. Sovány vigaszt jelent, hogy a kérvények száma, az áttelepülés egyik kulcsfontosságú és következtésekre lehetőséget nyújtó adata, az 1986., 1988., 1989. és 1990. év vonatkozásában is fel van tüntetve a főkonzulátus konzuli működéséről készített éves beszámolóokban.⁴⁴ Olyan táblázatsorozatot azonban nem találunk bennük, ami a kérvényező/áttelepedők személyes adatait strukturált módon bemutatja, s amelyet rendszerint az összesítő jelentésekhez mellékeltek.

2.) Az áttelepedésekről készített összesítő jelentések adatszerkezetében és fogalomkészletében az egységes statisztikai rendszer létrehozását zavaró anomáliák vannak. Ennek alapvető oka, hogy a jelentéseket, csakúgy, mint a főkonzulátus éves konzuli munkájáról szóló beszámolókat, a tényleges konzuli feladatokat ellátó, vagyis az operatív ügyviteli és „frontális” ügyfélszolgálati munkáért felelős első beosztott konzul (vezető konzul) állította össze, akinek a személye a tanulmányom kronológiai keretében jelzett évtizedes időszakban értelemeszerűen külszolgálati ciklusonként változott. 1980–1982-ben Feksz Márta, 1983–1986-ban Horváth Miklós, 1987–1989-ben Szabó János, 1990–1991-ben pedig Kocsis Vilmos töltötte be a pozíciót. Noha az általuk jegyzett dokumentumok adatsorai és táblázatai között van logikai átfedés, láthatólag nem volt egységes sablon arra vonatkozóan, hogy a meglévő adatállományt milyen rendszerbe foglalják, s az elkészítendő táblázatokba pontosan milyen kategóriákat és adatokat vegyenek fel. A „hagyomány” megszakadása először 1987-ben, majd 1989-ben minden bizonnyal egy efféle személyi tényezővel is összefüggésbe hozható. Páldi András főkonzul 1986. október

⁴⁴ A beszámolók sorrendjében lásd: Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.; Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.; Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. Uo. 1990/78. d., 001243/1990. sz.; Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1990. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1991. április 1. Uo. 1991/65. d., 001524/1991. sz.

1-jén foglalta el Kijevben a posztját,⁴⁵ s a fent már említett okból, az egyébként is sűrűsödő kárpátaljai teendőiből kifolyólag nem kívánt külön jelentéseket készíteni/készíttetni az áttelepedésekről, illetve az sem kizárt, hogy a központtól sem kapott erre vonatkozó utasítást.

Nemcsak önmagukban az áttelepülésről készített összefoglaló jelentések, hanem azok az éves főkonzulátusi beszámolókkal együttesen is bizonytalan-ságban tartanak bennünket abban a tekintetben, hogy pontosan hány személy telepedett át az adott évben Magyarországra. Az egyik probléma abból fakad, hogy magyar honosítási kérelmet csak a 16. életévét betöltött, vagyis nagykorúnak minősülő személy nyújthatott be a főkonzulátuson. Amennyiben teljes család szeretett volna áttelepedni Magyarországra az ott élő rokonokhoz, a kiskorú gyerekek honosítását is a szülőknek kellett kérvényezniük, ők jártak el a gyermekeik nevében. A konzuli nyilvántartások, ha a teljes sorozatot nézzük, ellentmondásosan fogalmazznak abban a tekintetben, hogy csak az iktatott kérvények számát rögzítik, vagy ahhoz képest az összes áttelepedni szándékozó személy (családtagok) létszámát, egyes dokumentumokban „kérelmekről”, más esetekben „kérelmezőkről” beszélnek. Az 1979. évről készített jelentés az egyetlen, amely egészen adekvát módon különbséget tesz a kérelmek száma és a kérelmezők létszáma között: külön lajstromozza a benyújtott kérelmek, s az azokban foglalt kérelmező személyek, illetve az elfogadott kérelmek, és az azok szerint honosításra engedélyezett személyek számát. Az ezt követő jelentések és beszámolók egyenlőségjelet tesznek a kérelmek száma és a kérelmezők létszáma közé. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a szülő és gyermekei honosítási kérelmét 1979-ig egy ügyiraton iktatták, míg 1980-tól a 16. életévüket még be nem töltött gyermekekre külön kérvényt kellett benyújtania a szülőnek.

Az áttelepülésről készített éves összegző jelentések egy részében viszonylag könnyen elkülöníthető két statisztikai konglomerátum, az adott évben benyújtott új kérvények száma, illetve az új kérvények és az előző évről áthúzódó, de még elbírálás alatt lévő kérvények összesített száma, vagyis az adott évben

⁴⁵ Páldi hivatali beszámolója az 1986–1987. évről. Kijev, 1987. július 6. Uo. 1987/126. d., 003901/1987. sz.

futó összes ügy, összes eljárás száma.⁴⁶ Zavaró tényezőként hat ugyanakkor, hogy ezek a források egyes esetekben csak a tárgyévben benyújtott kérelmek közül elfogadott honosítási kérelmek számát rögzítik, azt nem, hogy a magyar hatóságok az összes futó ügyből a tárgyévben hány kérelmet engedélyeztek. Más esetekben viszont azt adják meg, hogy összesen hány személyt honosítottak az adott évben. Ez a másik alapvető probléma. 1980–1981-ben a „honosított kérelmezők” száma azért lehet magasabb „az újonnan benyújtott kérelmekből engedélyezett kérelmek” számához képest, mert magában foglalja az előző évről (évekről) áthúzódó, de a tárgyévben pozitívan elbíralt kérelmek/kérelmezők számát is. 1983-tól ugyanakkor a konzulátusi statisztikák azokat mutatják ki, akik „az újonnan benyújtott kérelmekből engedélyezett kérelmezők” közül még az adott évben ténylegesen átvették a konzulátuson a letelepedési engedélyük ügyintézéséhez szükséges ügynevezett elővízumot, ezek száma pedig általában évente jóval kevesebb volt az összes honosított személy számánál. A statisztikákban sajnos nem volt mindenhol egyszerű különbséget tenni „a honosításra engedélyezett kérvényező” vagy „honosított személy” és a „beutazási engedélyt átvett” vagy „a Magyarországra ténylegesen áttelepedő személy” között (amire a most következő 1. sz. táblázat minden rubrikájában külön utalok, lásd 15. oldal.

3.) Sajnos hiányos ennek a teljes dokumentációnak a nemzetiségi adatállománya is. 1986-tól kezdődően már semmilyen számszerűsíthető nemzetiségi kimutatás nem jelenik meg benne, mindössze a képviselő 1987. évi konzuli tevékenységéről készített, Szabó János által megszövegezett, és a főkonzul, Páldi András által szignált 1988. január 11-i beszámoló említi meg, hogy a kérelmezők „döntő több

⁴⁶ Monori István 1986-ban egy átfogó értékelést készített az azt megelőző hat év áttelepedési tendenciáiról, amely ennek a folyamatnak a sarokszámait (a benyújtott kérvények száma, a ténylegesen áttelepedett személyek iskolai végzettség szerinti kategóriái stb.) adja meg. Az 1986. január 3-ra datált jelentésének szóhasználata arra enged következtetni, hogy az „összes kérelmező” kategóriájába nemcsak azokat sorolták, akiknek az ügye, illetve annak elbírálása az előző évről vagy évekről áthúzódott a tárgyévre, hanem azokat is, akik szándékbejelentés vagy adatfelvétel céljából felkeresték a főkonzulátust, de végül nem adták be a honosítási eljárás megkezdéséhez szükséges összes okmányt és nyomtatványt. Lásd: MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/1986. sz.

1. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1990 között beadott honosítási kérelmek statisztikái

Év	Összes nyilvántartott kérelem száma	A tárgyévben beadott új kérelmek száma	Az újonnan beadott kérelmekből pozitívan elbírált	A honosított, illetve a beutazási engedélyt („elővízumot”) átvett személyek száma
1979 ⁴⁷	980	623 ⁴⁸	433	539
1980 ⁴⁹	960	590	387	473
1981 ⁵⁰	749	465	254	323
1982 ⁵¹	950	750	460	274
1983 ⁵²	–	478	263	192
1984 ⁵³	303	237	206	171
1985 ⁵⁴	291	235	211	178
1986 ⁵⁵	–	282	183	168
1987 ⁵⁶	–	584	–	454
1988 ⁵⁷	–	599	509	558
1989 ⁵⁸	–	527	437	505
1990 ⁵⁹	–	1083	951	–

Forrás: saját szerkesztés az első oszlop soraiban egyenként hivatkozott levéltári források alapján.

sége magyar anyanyelvű”,⁴⁷ ami minden kétséget kizáróan a korábbi trendek fennmaradását erősíti meg, miszerint az USZSZK-ból Magyarországra áttelepedő lakossági csoportokon belül a magyarság aránya felülreprezentált volt. Az áttelepedés teljes etnikai struktúrájának a feltérképezését az is nehezíti, hogy a kérvényezők nemzetiségi hovatartozására vonatkozó táblázatokban csak a magyarok vannak minden esetben feltüntetve. Mellettük egy kivételtől eltekintve (1980) az ukránok, két kivételtől (1979, 1980) eltekintve pedig az oroszok szerepelnek. A kivándorlás jellemző alanyainak tekinthető más etnikumok, mint például a zsidók vagy a szlovákok ugyanakkor csak alkalmanként, őket számos esetben az „egyéb” kategóriába sorolják.

⁴⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1987. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1988. január 11. Uo. 1988/98. d., 00545/1988. sz.

⁴⁸ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

⁴⁹ Ez összesen 980 főt takar.

⁵⁰ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1980. évi áttelepülésekről. Kijev, 1981. február 16. Uo. 1981/140. d., 001639/1981. sz.

⁵¹ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

⁵² Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

⁵³ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

⁵⁴ Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepülésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.

⁵⁵ Monori jelentése az 1985. évi áttelepedésekről. Kijev, 1986. január

4.) A vizsgálatom tárgyát képező forráscsoport alapján sajnos olyan táblázatot sem lehetett szerkeszteni, amely az áttelepülők foglalkozási rétegzettségét teljes körűen ábrázolta volna. Pedig ez abból a szempontból hasznos lett volna, hogy a statisztikák és a számok nyelvén igazolta volna mindazt, amire a források tanúsága szerint a kárpátaljai magyar társadalmi aktorok és a magyar diplomaták is felhívták a figyelmet, nevezetesen az értelmiségiek feltűnő arányára a kivándorlók körében. A főkonzulátusi jelentések és beszámolók két értelmiségi foglalkozást minden esetben feltüntetnek, nyilván azért, mert az azokhoz tartozók minden évben és különösen nagy számban jelentek meg az áttelepülők között. Ez a két foglalkozási ágazat a pedagógusoké és az orvosoké. Többször előfordulnak még a mérnökök és az

23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/1986. sz.

⁵⁶ Páldi beszámolója a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

⁵⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1987. évi áttelepülésekről. Kijev, 1988. január 14. XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988. sz.

⁵⁸ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.

⁵⁹ Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. Uo. 1990/78. d., 001243/1990. sz.

⁶⁰ Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1990. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1991. április 1. Uo. 1991/65. d., 001524/1991. sz.

2. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1985 között a tárgyévben honosítást kérelmezők nemzetiségi megoszlása

Év	Magyar	Ukrán	Orosz	Szlovák	Zsidó	Egyéb	A magyarok aránya
1979	499	130	–	–	–	70	71%
1980	488	–	–	–	–	102	83%
1981	423	99	26	18	–	–	75%
1982 ⁶¹	723	148	40	25 ⁶²	14	–	76%
1983	333	84	30	–	12	19 ⁶³	70%
1984	154	60	15	–	2	4 ⁶⁴	66%
1985	156	54	17	–	–	9	66%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

agronómusok, három alkalommal a jogászok (1979, 1983, 1984), két esetben a közgazdászok (1979, 1984) és egyszer (1979) a művészeti területen dolgozók. Mindez nem azt jelenti, hogy ez utóbbi foglalkozások képviselői egy-egy évben egyáltalán nem voltak az áttelepedni vágyók között, ezért ki sem lehetett mutatni őket, hanem azt, hogy a jelentés vagy beszámoló készítői eleve csak a két-három kiugró létszámú csoport (tanárok, orvosok, mérnökök) reprezentánsait tüntették fel, a többieket más, általánosító kategóriákba soroltak, mint például „egyéb felsőfokú végzettségű”, „egyéb főiskolát végzett” vagy „egyéb értelmiségi”.^{61 62 63 64}

A főkonzulátus foglalkoztatási/foglalkozási adatainak csak a kisebb része választja külön a fizikai dolgozókat a szellemi foglalkozásúaktól, a nagyobb részére inkább az jellemző, hogy elmossa a végzettségi és foglalkozási határokat, vagyis olyan széles foglalkoztatási területeket jelöl meg, amelyeken nem kvalifikált személyek és értelmiségiek egyaránt dolgozhattak, mint például „alkalmazott”, „egyéb foglalkozású”, „adminisztratív munkakörben foglalkoztatott” vagy „kereskedelmi dolgozó”. Ezeket a kitételeket a táblázat egyes rubrikáiban ugyancsak lábjegyzetben jelzem. Ezeknek a hiátusoknak és elmentmondásoknak a megléte miatt az értelmiségiek kivándorlásáról egy erőteljesebb benyomás kialakítása akkor lehetséges, ha a végzettségi és a foglalkoztatási adatokat különálló táblázatban jelenítjük meg. Ebből látható, hogy mindkét irányból nagyjából ugyanoda jutunk: az áttelepedők 65–75%-a kö-

zép- és felsőfokú, 20–25%-a felsőfokú végzettségű volt, s legalább a 15–25% közé eső tartományban felsőfokú kvalifikációt igénylő szellemi (értelmiségi) munkakörben dolgozott. (Lásd: 3–4. táblázat.)

Úgy vélem egyúttal, hogy az értelmiségiek elvándorlása még élesebb fénytörésbe helyezhető, amennyiben azt is megpróbáljuk megállapítani, hogy mekkora volt az inaktív népesség, vagyis a kiskorúak (a 16. életévüket még be nem töltötték) és a nyugdíjasok (60 év feletti) aránya a kérelmezők között. A végzettséggel és foglalkozással összefüggő ismérvek nyilván a nyugdíjasok körében is releváns adatnak számítottak, szinte bizonyos, hogy a főkonzulátusi úrlapon az ő esetükben is ki kellett tölteni az erre vonatkozó rubrikákat. A 14 év alatti kiskorúaknál ugyanakkor, mivel még az általános iskolát sem fejezték be, semmilyen végzettséget nem lehetett bejelölni. Nem kizárt ugyanakkor, hogy a főkonzulátuson akkor is kérték az „alapfokú” végzettség feltüntetését, ha az illető általános iskolás volt, de még nem végezte el az általános iskolát, hiszen ebből tudtak arra következtetni, hogy a gyermek az oktatási rendszer alanya, s ténylegesen részesül valamilyen szintű nevelésben, képzésben. Az ő esetükben ugyanakkor foglalkozási adatokat nem lehetett megadni, hiszen még nem dolgoztak, leghamarabb a 17. életévük betöltése után léptek a munkaerőpiacra akkor, ha elvégezték a szakmunkásképzőt, vagy még annál is később, ha tovább léptek az oktatási rendszerben. Ez a két tényező, vagyis a látens alapfokú végzettségűek léte, illetve évenként a 16 éven aluliak, vagyis a munkaerőpiacon még kimutathatatlanok relatíve nagy létszáma miatt alaposan feltételezhető, hogy az értelmiségiek aránya a munkaképes, aktív

⁶¹ Az 1982-ben nyilvántartott 950 kérelemből.

⁶² A dokumentum megfogalmazása szerint: „25 egyéb nemzetiségű, főleg szlovák”.

⁶³ A dokumentum megfogalmazása szerint ebből „4 moldovai”.

⁶⁴ Ebből egy lengyel, egy román és egy tatár.

3. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1985 között honosítást kérelmezők iskolai végzettség szerinti megoszlása

Év	Alap-fokú	Közép-fokú	Felső-fokú	A közép- és felsőfokú végzettségűek összesített aránya	A felsőfokú végzettségűek aránya
1979 ⁶⁵	218	403	155	72%	20%
1980 ⁶⁶	113	210	150	80%	32%
1981 ⁶⁷	132	317	148	78%	25%
1982 ⁶⁸	370	365	215	61%	23%
1983	167	175	136	65%	28%
1984	51	110	76	78%	32%
1985	55	145	35	81%	15%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

4. táblázat: a jellemző szellemi foglalkozásúak száma a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1990 között a tárgyévben benyújtott új kérelmezők között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	Ebből pedagógus ⁶⁹	Ebből orvos	Ebből mérnök, agronómus	Ebből közgazdász	Ebből jogász	Az előző kategóriák aránya az összes kérelmen belül
1979	623	88	10	19	9	1	21% ⁷⁰
1980	590	40	12	67 ⁷¹	–	–	27% ⁷²
1981	465	60	14	16 ⁷³	–	–	19% ⁷⁴
1982	750	90	34	–	–	–	17%
1983 ⁷⁵	478	67	24	37 ⁷⁶	–	2	28% ⁷⁷
1984 ⁷⁸	237	40	9	18	7	1	32%
1985 ⁷⁹	235	30	10	20	–	–	26%
1986	282	28	13	–	–	–	15%
1987	584	40	14	–	–	–	19% ⁸⁰
1988 ⁸¹	599	41	19	–	–	–	19%
1989 ⁸²	527	45	29	–	–	–	14%
1990 ⁸³	1083	86	50	–	–	–	13%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

áttelepülők között még magasabb volt annál, mint ami a 4. táblázat adatsorából kivehető. 1988-tól a főkonzulátusi beszámolókból a honosítási kérelmet benyújtók életkori összetételénél megadott két szélsőérték a 30 év alattiak és az 55 év felettek

⁶⁵ Az 1979. évi és az 1980. év első két hónapjában beadott új kérelmezők együttvéve.

⁶⁶ Vagyis a honosítást nyert 473 fő közül.

⁶⁷ Vagyis összesen: 597 fő. Nem tudni, hogy ez melyik statisztikai adat.

⁶⁸ A nyilvántartott összes, 950 kérelmező közül.

⁶⁹ Vagyis az óvónők, tanítók és tanárok együttesen.

⁷⁰ Ebben az évben még 2 művészeti egyetemi végzettségű személy is szerepel a statisztikában, tehát az értelmiségiek száma 127 fő.

⁷¹ 67 fő műszaki végzettségű.

⁷² A jelentés szerint még 40 fő egyéb felsőfokú végzettségű kérelmezte a honosítását, tehát ez összesen 159 értelmiségit jelent.

⁷³ A közgazdászokkal együtt.

⁷⁴ Ha ehhez a 87 fő „szellemi, adminisztratív foglalkoztatottat” is hozzáadjuk, akkor az arány 38%.

korosztálya, ezért az 1988 és 1990 közötti hároméves intervallumra vonatkozóan önálló táblázatot szerkesztettem. (Lásd: 5–6 táblázat.)

⁷⁵ A teljes foglalkoztatási szerkezetet nem tudjuk kimutatni, a jelentés szerint 7 egyéb főiskolát végzett és 134 egyéb végzettségű személy szerepel a főkonzulátus táblázatában.

⁷⁶ Ebből: 32 mérnök és 5 főiskolát végzett agrárszakember.

⁷⁷ A 7 fő „egyéb főiskolát végzettel” együtt, ami összesen 135 értelmiségit jelent.

⁷⁸ 112 „egyéb foglalkozású”, őket nem számoltuk az értelmiségiek közé.

⁷⁹ 124 fő „egyéb foglalkozású alkalmazott”, őket nem számoltuk az értelmiségiek közé.

⁸⁰ A felsorolt kategóriákon kívül még 57 egyéb értelmiségi, illetve 39 kereskedelmi dolgozó és adminisztratív munkakörben foglalkoztatott szerepel a főkonzulátus kimutatásában, tehát összesen 111 értelmiségivel számoltunk.

⁸¹ A felsorolt kategóriákon kívül még 52 egyéb értelmiségi, illetve 34 kereskedelmi dolgozó és adminisztratív munkakörben foglalkoztatott szerepel, tehát összesen 112 értelmiségivel számoltunk.

⁸² A felsorolt kategóriákon kívül még 21 kereskedelmi dolgozó szerepel.

⁸³ A felsorolt kategóriákon kívül még 56 kereskedelmi dolgozó szerepel.

5. táblázat: a 16 éven aluliak és a 60 év felettek száma és aránya az 1979–1987-ben új kérelmet benyújtók között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	16 éven aluliak száma	60 év felettek száma	16 éven aluliak és 60 év felettek összesített aránya	16 év alattiak aránya
1979	623	164	89	41%	26%
1980	590	165	111	47%	28%
1981	465	143	67	45%	35%
1982	750	95	114	28%	13%
1983 ⁸⁴	478	63	75	29%	13%
1984	237	39	41	34%	16%
1985	235	26	29	23%	11%
1986	282	–	–	–	–
1987	584	133 ⁸⁵	65 ⁸⁶	34%	23%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

6. táblázat: a 30 éven aluliak és 55 év felettek száma és aránya az 1988–1990-ben új kérelmet benyújtók között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	30 éven aluliak száma	55 év felettek száma	A 30 év alattiak és 55 év felettek aránya	A 30 év alattiak aránya
1988	599	278	136	69%	46%
1989	527	243	86	62%	46%
1990	1083	492	180	62%	45%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

5.) A történeti feldolgozásokból tudjuk, hogy a szovjet érában a Szovjetunió európai területein fekvő nagyvárosokban változó létszámú és demográfiai súlyú, jellemzően néhány száz főből álló „kárpataljai magyar kolóniák” alakultak ki. Botlik József és Dupka György becslései szerint a szovjet érában összesen mintegy 12 000 magyar telepedett át a Kárpátokon túlra, s ahogy ők fogalmaztak, „Lvovtól Vlagyivosztokig” szinte mindenhol éltek kárpataljai magyarok.⁸⁷ A legnagyobb közösségek az USZSZK nagyvárosain (elsősorban Lvov és Kijev) kívül a Szovjetunió munkaerő-piaci szempontból frekvenciált fővárosában, Moszkvában, illetve a balti államokban alakultak ki, amelyeknek a Szovjetunió egészéhez mérten relatíve szabadabb és a magyarokkal szemben

toleránsabb társadalmi légköre vonzerőt gyakorolt a magyar értelmiségiekre.⁸⁸ Az 1979. és 1989. évi népszámlálás adataira támaszkodva az alábbi táblázatban azt mutatom meg, hogy – az USZSZK-hoz és a Kárpátontúli területhez is viszonyítva – ez a diaszpóra mekkora demográfiai potenciállal rendelkezett. (Lásd 7. táblázat.)

A táblázat önmagában véve tanulságos, hiszen jól látszik belőle, hogy miközben 1979 és 1989 között Kárpátalján közel háromezer fővel csökkent a magyarság lélekszáma, addig ugyanebben az időszakban közel 900 fővel nőtt a Szovjetunió magyar népességének száma. A veszteség egyik nyilvánvaló oka pedig a Szovjetunió Ukrajnán kívüli területei felé irányuló népességkiáramlás.⁸⁹ Mindazonáltal az

⁸⁴ Az 1983. évi kérelmezők életkor szerinti megoszlására vonatkozó táblázat a 60 év feletti férfiakat és az 55 év feletti nőket regisztrálja.

⁸⁵ A dokumentum megfogalmazása szerint 43 kiskorú és 90 iskolás.

⁸⁶ A dokumentum megfogalmazása szerint 65 nyugdíjas.

⁸⁷ Botlik és Dupka, 1991, 75. o.

⁸⁸ Szemléletesen érzékelteti ezt a megállapítást Páldi 1989. szeptember 19-i jelentése: „Elmondták, hogy legtöbben az egyetem elvégzése után maradtak Észtorszámban, mert itt sohasem éreztek nemzeti megkülönböztetést.” Lásd: MNL OL, XIX-J-1-k, 1989/110. d., 8907/1989. sz.

⁸⁹ Az OSZSZSZK magyar nemzetiségű lakosságának számszerű növekedése mögött álló másik ok a magyar állampolgárságú magyarok országváltása. Az 1980-as években a Szovjetunióban tanuló magyar állampolgárok között voltak olyanok is, akik megházasodtak, orosz

7. táblázat: A Szovjetunió magyar nemzetiségű népességének száma egyes fontosabb területi szubjektumokban az 1979. és 1989. évi népszámlálás adatai szerint

Területi szubjektum	1979	1989
Szovjetunió	170 553	171 420
Ukrán SZSZK	164 373	163 111
Kárpátontúli terület	158 446	155 711
Oroszországi SZSZSZK	4313	5742
Moszkva és a Moszkvai terület	780	1088
Leningrád és a Leningrádi terület	252	318
Lett SZSZK	219	347
Észt SZSZK	191	241
Litván SZSZK	59	107
A Baltikum összesen	469	695

Forrás: saját szerkesztés a www.demoscope.ru vonatkozó statisztikái alapján.

OSZSZSZK, továbbá a balti köztársaságok 1989-ben már közel 6 500 lelket számláló magyar ajkú közösségeinek létrejötte – mint később látni fogjuk – legalább részben ugyanazoknak az okoknak köszönhető, amelyek a Magyarországra irányuló áttelepedésnek megágyaztak. Kárpátalját elhagyva, Oroszországban és a Baltikumban letelepedve, sokakban oldódott az a feszültség, amely a szülőföld elhagyására készítette őket. Elvileg nem kizárható tehát, hogy ezek a „belső diaszpórában” élő magyarok nemcsak 1963 és 1969 között, hanem azután is a Magyar Népköztársaság moszkvai konzuli képviselőjénél adták be a honosítási kérelmeiket. Ehhez a dilemmánkhöz az is hozzájárul, hogy 1978. április 1-jén, tehát nem sokkal a tanulmányunk kronológiai kereteinek kezdőpontjával szolgáló 1979-es év előtt – a balti államokra kiterjedő konzuli illetékességi körrel – Leningrádban is megnyílt a magyar főkonzulátus.⁹⁰ Honosítási ké-

származású nőket vettek feleségül, és később a Szovjetunió javára optáltak. Amennyiben a vegyes, magyar–oroszlás házaságból származó és a Szovjetunióban született gyermeket valamilyen családi vagy egzisztenciális megfontolásból szovjet állampolgárnak jegyezték be, és a házastársak később együtt maradtak, az a magyar nemzetiségű apát is arra predesztinálta, hogy állampolgárságot váltson. Ennek a jelenségnek a feltárása egy önálló tanulmány tárgya lehetne, az ezzel kapcsolatos trendek és nagyságrendek egyelőre nem ismertek, ám nem gondolom azt, hogy magyar állampolgárok ezreit érintette volna, legfeljebb néhány száz főre tehető a számuk. Ilyen volt például Husztej Tibor, aki a Szolnok megyei Törökszentmiklós mellett született, tehát magyar állampolgárként került a Kijevi Kereskedelmi Főiskolára, majd családalapítás miatt véglegesen az ukrán fővárosban telepedett le. Róla lásd: B. Gy., 2005.

⁹⁰ Golub Mihály leningrádi főkonzul beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1978–1979. évi politikai és gazdasági tevékenységéről. Lening-

rad, 1980. április 19. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 003242/1980. sz.

relmet ettől az időponttól kezdve a Baltikumban élő, kárpátaljai magyar származású szovjet állampolgár itt is benyújthatott. Amennyiben Moszkva és Leningrád esetében szignifikáns létszámmal és tendenciával van dolgunk, az torzíthatja a kizárólag a Kijevi Főkonzulátus adataiból nyerhető egyoldalú képet.

A Moszkvai Magyar Főkonzulátus és a Leningrádi Magyar Főkonzulátus konzuli tevékenységéről készült beszámolók elemzése tehát szempontunkból nem irreleváns, ugyanakkor egy külön tanulmány tárgyát képezhetné, ezért az 1979 és 1990 közötti időszak teljes dokumentációjának előzetes tanulmányozása alapján mindössze egyetlen megállapításra kívánok szorítkozni: azok, akik ezen a két konzuli kirendeltségen adták be a honosítási kérelmüket, szinte kizárólagosan a Szovjetunióban tanuló magyar állampolgárok nem magyar állampolgárságú és nem magyar (hanem jellemzően orosz) nemzetiségű házastársai közül kerültek ki.⁹¹

⁹¹ Áruklódó adat erre vonatkozóan, hogy 1978–1979-ben Leningrádban mintegy 300 magyar ösztöndíjas egyetemi vagy főiskolai hallgató tanult. Közülük és azok közül, akik korábban ott tanultak, sokan szovjet állampolgárral házasodtak össze. 1979-ben a vegyes házaságból született gyermekek részére 60%-ban választottak magyar, 20%-ban szovjet állampolgárságot, a vegyes házasságokban élő házastársak 20%-a pedig még nem döntötte el, hogy a gyermekének magyar vagy szovjet állampolgárságot kér-e. Golub beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1979. évi konzuli tevékenységéről. Leningrád, 1979. december 29. Uo. 001033/1980. sz.

5. Az új kérvényezők létszámának hullámvázsa mögött rejlő okok

Tüzetesen megvizsgálva az 1. táblázat adatait, az új kérvényezők számának alakulása tekintetében két változás szembeötlő. 1979 és 1981 között a kérvényezők száma egyenletesen csökken, 1982-ben hirtelen megugrik, majd 1983-ban visszaszökken az 1981-es szintre, s végül 1984-ben drasztikusan lesüllyed. 1987-ben azonban ismét megugrik, még hozzá az előző év adatának körülbelül kétszeresére, s megközelíti az 1980. év létszámát. 1988-ban enyhén emelkedik, s az 1989-es ismételt visszaesést követően 1990-ben már „berobban”, az 1979-től kimutatható időszak legmagasabb számát produkálva. Sajnálatos módon nem rendelkezünk arra vonatkozóan adattal, hogy az 1983. évben mekkora volt a nyilvántartott kérelmek száma. Ha feltételezzük, hogy a korábbi tendenciáknak megfelelően ennek száma meghaladta a 700–900 iktatott kérelmet, akkor az új kérvényezők létszámának 1983-as jelentős visszaesése, majd az összes nyilvántartott kérelem, és az újonnan kérelmezők számának 1984-es látványos „zuhanása” mögött nem az érdektelenséget kell látnunk.

Az 1983–1984. évi változások előzményei jól rekonstruálhatók. Korábban már utaltam rá, hogy 1979-ig az áttelepedési ügyek intézésének érvényben lévő eljárásrendje úgy zajlott, hogy a kérelmező először a magyar konzuli szerveket kereste fel, majd abban az esetben, ha a kérelmét Budapesten jóváhagyták, a szovjet belügyi szervekhez fordulhatott.⁹² A rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint nagyon ritkán fordult elő, hogy a magyar fél egyértelmű honosítási határozata után szovjet részről elutasították volna állampolgárunk áttelepedési kérelmét. 1979-ben azonban szovjet részről kezdeményezték, hogy változtassanak ezen a sorrenden, a kivándorolni szándékozó szovjet állampolgár kérelmét először a Szovjetunió Belügyminisztériumának területi (megyei) útlevél-kirendeltségein vizsgálják

meg, és amennyiben pozitív döntést hoznak az ügyben, a szovjet állampolgár csak ezt követően keresse fel az illetékes magyar konzuli kirendeltséget.⁹³

A korábban közösen megállapított eljárásrend megváltoztatására irányuló kezdeményezés Ukrajnából indult ki. Az Ukrán SZSZK Külügyminisztériuma Konzuli Osztályának vezetője, Jurij Jegorov 1979. június 13-án a hivatalába kérette Maklári György kijevei magyar főkonzult. A Szovjetunió Külügyminisztériuma Konzuli Igazgatóságának rendeletére hivatkozva arra kérte őt, hogy a hozzájuk forduló szovjet állampolgárokat egyenesen a szovjet hatóságokhoz fordítsák abból a célból, hogy azok ott kezdjék meg az engedélyeztetési eljárást. A hivatalos szovjet – és ukrán – indoklás szerint erre azért lett volna szükség, mert korábbiakban, amikor a szovjet fél a kivándorlást engedélyezte, azonnal kiadta a kivándorlási útlevelet, úgy, hogy a szerencséseknek sokszor még nem volt meg a beutazási engedélyük Magyarországra. Ugyanakkor a kivándorlási engedély birtokában fel kellett számolniuk az egzisztenciájukat, fel kellett mondani a munkahelyükön, és értékesíteni kellett a lakásukat. Jegorov ezt úgy fogalmazta meg, hogy „ezek az emberek légüres térbe kerültek”.⁹⁴

Egy másik dokumentumból, a Moszkvai Nagykövetség egyik jelentéséből tudjuk meg, hogy az eljárásrend megváltoztatására vonatkozóan 1979. október 24-én a felek között létrejött egy szóbeli megállapodás is: két külügyminisztérium illetékesei, vagyis a konzuli főosztályok vezetői az évente szokásos kétoldalú közvetlen egyeztetés keretében egyeztek meg erről. Tehát ez egy diplomáciai szinten született megegyezés volt, amiről a területileg illetékes szovjet belügyi szerveknek eleinte nem is volt tudomásuk, vagy nem hajtották végre, ugyanis a leningrádi és moszkvai magyar konzuli szervek 1980-ban gyakran panaszkodtak arról, hogy egyes OVIR-kirendeltségek automatikusan a magyar konzuli képviselőkre irányítják a hozzájuk forduló szovjet állampolgárokat.⁹⁵

⁹² Ez az eljárásrend 1964-től volt érvényben, s egy későbbi forrás tanúsága szerint a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió Külügyminisztériuma erről egy jegyzékváltás keretében állapodott meg. Maklári jelentése Puja Frigyesnek az Ukrán KÜM közléséről. Kijev, 1979. június 19. Uo. 1981/140. d., 006102/1979. sz. Nyilván a jegyzékváltás szervesen kapcsolódott az 1963. január 13-i moszkvai egyezményhez, s az abból eredő gyakorlati kérdéseket volt hivatva szabályozni.

⁹³ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 002496/2/1980. sz.

⁹⁴ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az Ukrán Külügyminisztériumban folytatott egyeztetésekről. Kijev, 1979. június 19. Uo. 006102/1979. sz.

⁹⁵ Szűrös Mátyás moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak a szovjet állampolgárok magyarországi letelepedésének új szabályairól. Moszkva, 1980. december 8. Uo. 002483/2/1980. sz. Eszerint az új eljárásrend hivatalosan 1980. január 1-től lépett érvénybe. A Leningrádban kialakult helyzetre lásd: Golub beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1980. évi konzuli tevékenységéről. Leningrád, 1980.

Mind Maklári, mind pedig Feksz Márta első beosztott konzul azt jelentette a Külügyminisztériumnak, hogy az eljárásrend megváltoztatására irányuló kezdeményezés mögött az ukrán belügyi szervek állnak, és az minden kétséget kizáróan az áttelepedni szándékozók számának rohamos emelkedésével magyarázható.⁹⁶ Ebben nem volt teljesen igazuk. Érdekes itt visszautalni arra a fent részletezett tényre, hogy éppen 1979 volt a „fordulat éve” a szovjet kivándorlás-politikában: ettől kezdve a szovjet hatóságok megszigorították a kivándorlási engedélyek kiadását.⁹⁷ Tehát ez az ukrán lépés teljes mértékben illeszkedett a presztízs-szempontra követő országos politikai döntési mechanizmusba, egy központból jött utasítás diplomáciai szinten történő végrehajtása volt. Egyértelműen erre utal az is, hogy míg Moszkvában és Leningrádban az új eljárásrend lassan gyökeret vert, addig éppen az USZSZK területén működő OVIR-szervek még sokáig nem tértek át arra. Maklári egy jelentésében azt állította, hogy Jegorov, aki annak idején, 1979. június 13-án személyesen vele közölte az eljárásrend megváltozását, 1980. január 23-án már úgy tett, mintha először hallana erről a kérdéstről. Az ukrán magatartás okairól az alábbiakat feltételezte:

„Csak feltételezhetem, hogy az eredeti elképzelés a kiutazások számszerű növekedésének lassítására szolgált volna. A megváltozott magatartás mögött a következőkre lehet gondolni: [...] nem bánják [az ukránok – S. A.], hogy távoznak, akik ezt célul tűzték ki maguk elé. Ez utóbbit érzem a legkevésbé valószínűnek, annál is inkább, mert a szovjet félnek is látnia kell, hogy

december 30. Uo. 1981/141. d., 00409/1981. sz.

⁹⁶ Maklári beszámolója Puja Frigyesnek a Kijevi Főkonzulátus 1979. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1980. március 17. Uo. 1980/129. d., 002496/1980. sz.; Feksz Márta kijevi vezető konzul hivatali beszámolója az 1979–1980. évről. Kijev, 1980. május 16. Uo. 003747/1980. sz.; A Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul 1979–1980. évi hivatali beszámolójából vett eklatáns megfogalmazás szerint a kezdeményezés kifejezetten Ukrajnából indult ki, onnan, „ahol tulajdonképpen az egész probléma keletkezett”. Bocskai 1979–1980. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1980. július 14. Uo. 004997/1980. sz.

⁹⁷ Полян, 2005, 505–506. o. Bocskai Nándor jól érzékelte, hogy az új eljárásrend tágabb teret biztosít a hivatali önkénynek és a bürokratikus szempontok érvényesítésének: „A késedelmes, és mondhatni bürokratikus, szándékosan késleltető eljárások, egyes tisztviselők »hazaftas« magatartása, amivel késleltetni kívánják az eljárást, gondolva, hogy ezzel meggátolják a kivándorlási »hullámot.«” Bocskai 1980–1981. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1981. június 1. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/141. d., 004102/1981. sz.

ez véget nem érő folyamat. Hangsúlyozva, hogy távolról sem azonos helyzetről van szó, de szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy a nemzetiségi hovatarozásra alapozott, Izraelbe vagy más országba történő kivándorlás a Szovjetunióban elítélő visszhangot kelt.”⁹⁸

Megítélésem szerint Maklári gyanújának akár igazságtartalma is lehet, azzal együtt, hogy az ukrán belügyi szervek 1979–1980-ban még mindig nem látták annyira kritikusnak a helyzetet, hogy tényleges lépéseket tegyenek az új eljárásrend bevezetésére. Mindazonáltal 1982-ben a Kijevi Főkonzulátuson benyújtott új kérelmek száma az összes előző év számadatait jócskán felülmúlta, ami nyilván már elérte az illetékes ukrán szervek ingerküszöbét is, s lépésre sarkallta őket. Nem tartom kizártnak azt sem, hogy ezzel kapcsolatban impulzust kaphattak kárpátaljai magyar vezető értelmiségiektől, így a párt- és tanácsi apparátusban otthonosan mozgó és lobbierővel bíró Balla Lászlótól is. Az ukránok döntésében ugyancsak szerepet játszhatott, hogy Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul szorgalmazni kezdte a visszatérést a régi eljárásrendhez, 1981 nyarán javaslatot tett budapesti feletteseinél, hogy a kérdést vegyék napirendre a két külügyminisztérium konzuli főosztályvezetőinek soron következő konzultációja alkalmával.⁹⁹

1983. június 16-án az ukrán fél kezdeményezésére egy megbeszélésre került sor Kijevben az USZSZK Külügyminisztériumában, amelyen ukrán részről Jurij Jegorov, a tárca konzuli osztályának vezetője, magyar részről Maklári György főkonzul és Horváth Miklós vezető konzul vett részt. Az ukrán partnerek azt kérték a magyar diplomatáktól, hogy addig ne foglalkozzanak a szovjet állampolgárok áttelepülési ügyeivel, még a kérelemhez szükséges nyomtatványokat se adják oda nekik, amíg azok nem mutatják be a számukra kiadott OVIR-értesítést a szovjet szervek határozatáról. Másnap egy orosz nyelvű diplomáciai jegyzéket is eljuttattak a főkonzulátus részére, amely írásos formában megismételte az előző napi szóbeli kérést. 1983. június 17-től tehát hivatalossá vált az eljárásrend „megfordítása”, ettől a

⁹⁸ Maklári levele Tóth Józsefnek, a KÜM I. Területi Főosztálya vezetőjének. Kijev, 1980. március 15. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/140. d., 002483/1980. sz.

⁹⁹ Bocskai 1980–1981. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1981. június 1. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/141. d., 004102/1981. sz.

naptól kezdve a kárpátaljai magyaroknak, amennyiben Magyarországra kívántak áttelepülni, először az USZSZK Belügyminisztériumának helyi útlevél-kirendeltségeinél kellett jelentkezniük a kivándorlási kérelmükkel. A főkonzul úgy vélte, hogy a gyakorlat tényleges megváltoztatása 1983 nyarán, ami, mint láttuk, már 1979-től a levegőben lógott, „az áttelepülés szorosabb ellenőrzésének megvalósítását célozza.”¹⁰⁰

A következő három évben, 1984-ben, 1985-ben és 1986-ban a Kijevi Főkonzulátuson benyújtott új honosítási kérvények száma egyszer sem érte el a háromszázat. 1987-ben azonban ismét drasztikusan emelkedni kezdett az USZSZK területéről a Magyar Népköztársaságba áttelepedni szándékozók száma, a korábbi három év átlagának kétszeresére duzzadt. Ez nyilvánvalóan összefüggött a jogszabályi környezet megváltozásával, a Minisztertanács 1986. augusztus 28-i, 1064. számú rendelete és az általa generált új kivándorlási konjunktúrával.¹⁰¹ 1988-ban ismét közel 600 új kérvényt nyújtottak be, míg 1989-ben enyhe visszaesés észlelhető a kérelmezők számának tekintetében.

Ez utóbbi tény azért is elgondolkodtató, mert 1989 júniusától a Kijevi Főkonzulátus minden hónapban konzuli fogadónapokat tartott Ungváron. Noha egyelőre nagyon szűkre szabott ügyfélfogadási rendben, havonta két-két egymást követő napon, négy-négy óra időtartamban fogadták az ügyfeleket. Az egyébként is döntően kárpátaljai illetőségű kérelmezőknek ettől kezdve nem kellett Kijevbe utazniuk, tehát ennek elméletileg az igénylők számának ugrásszerű növekedését kellett volna maga után vonnia. A konzuli fogadónapok tapasztalatait összegző, 1989. szeptember 14-én kelt jelentés is ezt a feltételezést támaszthatja alá: „A fogadónapokon megjelentek száma minden hónapban 50 és 60 között volt. Az ügyfelek mintegy 90%-a áttelepülési ügyben járt nálunk: a végleges áttelepülés lehetőségeiről, az ügyintézés módjáról érdeklődtek, kérdőívekért jöttek, benyújtották az elkészült okmányokat, vagy a szovjet kiutazási engedély birtokában a beutazó vízumot vették fel. Ungváron júniusban 9, júliusban 28, augusztusban 24, szeptemberben 30

személy részére adtunk ki letelepedési célú vízumot.”¹⁰² Ennek ismeretében az 1989. év csökkenő létszámadataira egyelőre két magyarázattal lehet szolgálni.

Ennek egyik eredője a szovjet kivándorlási politika már korábban is említett, a Szovjetunió politikai presztízsének, nemzetközi imázsának, belső gazdasági és társadalmi szükséglegeinek és ezekkel együtt a szovjet vezetésnek a „disszidens mozgalmakkal” szembeni aktuális kurzusának is kitett ingadozása lehetett. Noha annak a jogszabályi környezet változása ágyazott meg, az Ukrán Kommunista Párt (UKP) Kárpátontúli Bizottságának vezető apparatcsikjai, illetve a területi és a leginkább érintett járási tanácsi szervek (mindenekelőtt a Beregszászi és a Nagyszőlősi) elöljárói nem nézték jó szemmel a magyarok körében 1987-től ismét felerősödő áttelepedési mozgalmat. Páldi András 1988. és 1989. évi jelentéseiből egyértelműen arra tudunk következtetni, hogy a helyi politika prominensei felismerték azt, hogy a magyarok kivándorlásának mozgatórugói nem gazdasági vagy egzisztenciális jellegűek. A főkonzul az alábbiakat jegyezte fel egy 1988. január 22-én kelt jelentésében:

„A területi vezetők és a beregszászi járási vezetők szóvá tették, hogy aggasztja őket a magyarok között egyre terjedő kivándorlási szándék. Nem értik, hogy miért nő az áttelepülők száma, amikor Kárpátalján minden lehetőséget megkapnak, jól élnek, Magyarországon pedig romlik az életszínvonal.”

Ugyanebből a dokumentumból tudjuk, hogy vélhetően valamikor 1987–1988 fordulóján a területi pártbizottság erőteljes kampányt indított a helyi alapszervezetek körében az elvándorlás megfékezésére. Taggyűléseket tartottak, amelyeken felszólították a párttagokat a „hazafias nevelés fontosságára, a pedagógusok felelősségére, a Szovjetunióhoz való hűség követelményére.”¹⁰³

A másik tényező a kárpátaljai politikai, társadalmi klíma enyhülése lehetett 1989 folyamán. A kárpátaljai magyarság szemszögéből nézve ez az egész

¹⁰⁰ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1983. július 26. Uo. 1983/119. d., 004490/1983. sz.

¹⁰¹ 1987-ben 39 000, 1988-ban 108 000, 1989-ben 228 000, míg 1990-ben már 452 000 személy hagyta el véglegesen a Szovjetuniót. Сёмочкина, 2008, 63. o.

¹⁰² Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1989. szeptember 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 003659/1989. sz.

¹⁰³ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak 1988. január 14–19-i kárpátaljai körútjáról. Kijev, 1988. január 22. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/96. d., 00621/1988. sz.

peresztrojka időszakának a korszakfordító éve volt, számos olyan változás és esemény sűrűsödött bele, ami a jövőt illetően reményt ébreszthetett a magyarokban, perspektívát nyitott a kisebbségi megmaradás előtt.¹⁰⁴ Ebben az évben számos magyar politikai és egyházi vezető látogatott el Kárpátaljára, ami megtörte az azt megelőző közel négy évtized „pangását” és előrevetítette a kárpátaljai és az anyaországi magyarság közötti kapcsolatok regenerálását. Először, 1989. április 3-án, éppen az első számú magyar politikai vezető, az MSZMP főtitkára, Grósz Károly tett egy félnapos, Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt is érintő körutat Kárpátalján.¹⁰⁵ A vizit jelentőségét plasztikusan szemlélteti, hogy az egyébként – többek között az aradi találkozó kudarca miatt – otthon már megcsappant renoméjú pártvezetőt hatalmas ünneplő tömeg fogadta Beregszászon, az emberek spontán verődtek össze, hogy kezet foghassanak vele.¹⁰⁶ Igaz, azt talán Grósz is érezte, hogy ez a szimpátia nem kifejezetten az ő személyének szólt,¹⁰⁷ hanem a mindenkori első számú magyar politikai vezető személyének. A beregszászi magyarok minden bizonnyal ugyanilyen túlradó szeretettel fogadták volna Kádár Jánost, vagy ha Magyarország akkoriban királyság lett volna, akkor az ország monarcháját, mert a látogatásának a tényében a négy évtizednyi elhagyatottság után a velük való törődés egyértelmű jelét látták. A Református Világszövetség delegációja Tóth Károly püspök, alelnök vezetésével 1989. április 11–18. között körutat tett a Szovjetunióban. Ennek keretében, április 16–18-án látogattak el Kárpátaljára, ahol tárgyaltak Forgón Pál püspökkel és lelkészekkel, gyülekezete-

ket látogattak meg.¹⁰⁸ Paskai László esztergomi érsek, bíboros 1989. május 20–25-i kárpátaljai körútja ugyancsak jelentős hatást gyakorolt, elsősorban a kárpátaljai magyar katolikuság felekezeti, társadalmi kohéziójára. Az egyházfő látogatása, majd az azt követő egyházdiplomáciai lépések lehetővé tették a kárpátaljai magyar egyházközségek magyarországi papi utánpótlását, ami megfordította a pasztoráció szempontjából a krónikus paphiányra visszavezethető rendkívül kedvezőtlen folyamatokat, s ezzel végső soron a helyi katolikus egyházi infrastruktúra újjáépítéséhez szükséges alapokat fektette le. Lelki értelemben véve reményt adott a kárpátaljai katolikus híveknek a vallási élet teljes megújulására.¹⁰⁹ Végül ugyanebbe a sorba illeszthető még Szűrös Mátyásnak, az Országgyűlés elnökének 1989. október 13-i beregszászi útja, amelynek során ünnepélyes keretek között leleplezték Illyés Gyula köztéri mellszobrát.¹¹⁰ Az anyaország törődése mellett ezeknek a látogatásoknak a sorozata azt üzentte, hogy mind a szovjet politikai vezetés, mind a többségi ukrán társadalom tudomásul vette a magyar–magyar kapcsolatokat legitimitását.

Végül, de nem utolsósorban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ugyanebben az évben, 1989. február 26-án alakult meg Ungváron a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ). A hatalom viszonyulását az alulról szerveződő kisebbségi érdekvédelemhez jól mutatja, hogy a szövetség hivatalos bejegyzése körüli huzavona még sokáig elhúzódott. A KMKSZ bejegyzésének kérdését a Kárpátontúli Terület Tanácsának Végrehajtó Bizottsága eredetileg az 1989. április 1-jei ülésére tűzte ki, ám azt először a május 18-i, majd a május 23-i ülésre halasztotta. Ekkor, május 23-án napirendre is került a kérdés, ám a testület nem volt teljes, és a VB elnökének, valamint a területi pártbizottság első titkárnak (Henrih Bandrovskij) távollétében nem vállalta a döntés felelősségét.¹¹¹ A Kárpátontúli Területi Tanács Végrehajtó Bizottsága csak az 1989. június 20-i, 90/1989. számú határozatával fogadta el a KMKSZ 1989. február 26-i alapszabályát, a szervezet de jure

¹⁰⁴ Páldi András a később megjelent visszaemlékezéseiben a „fordulat évének” nevezi 1989-et. Páldi, 1996, 324–326. o.

¹⁰⁵ 1989. április 5-én Alekszandr Merkulov, az UKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője részletes tájékoztató feljegyzést készített az UKP Központi Bizottságának Grósz két nappal azelőtti kárpátaljai látogatásáról. A dokumentum egyik legfontosabb, más forrásból nem kivehető állítása az, hogy a magyar pártvezető rögtön a Kárpátaljára érkezése után, szűk körben kijelentette, miszerint látogatásának célja az, hogy bebizonyítsa, lehetséges a nemzeti kérdés megoldása a szocializmus keretei között. Lásd: ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 2664, арк. 50–53.

¹⁰⁶ Seres, 2023/a.; Seres, 2023/b.

¹⁰⁷ Nem tudni, ez önkritika vagy álszerénység volt-e a részéről, a Kelet-Magyarországnak adott interjújában mindenesetre ekként fogalmazott erről: „Megható pillanatokot szerzett a fogadtatás, a ragaszkodás, amellyel körülvtettek, de amelyről tudom, hogy nem a személynek, hanem a magyar népnek és a Magyar Népköztársaságnak szól.” Kopka, 1989.

¹⁰⁸ Komlós, 1989.

¹⁰⁹ Erről részletesen lásd: Seres, 2022.

¹¹⁰ Páldi jelentése Horn Gyulának. Kijev, 1989. október 17. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 003958/1989. sz.

¹¹¹ Dupka, 1993, 87–88. o.

csak ezzel kezdhette meg érdemi működését.¹¹² A szövetség számos olyan téma megvitatását tűzte napirendre, ami addig a szovjet rezsim és a magyar kisebbség viszonyrendszerében tabunak számított. Ilyen volt a magyar nemzetiségűek deportálásának kérdése az 1940-es és 1950-es években, a rehabilitáció, vagy a közösségi autonómia problémája. A KMKSZ ezek mindegyikéről széleskörű társadalmi vitát nyitott, felvállalta ezek képviselését az egypárturalki rendszerben, még úgy is, hogy az sokszor konfrontációhoz vezetett.

6. A kárpátaljai magyarok kivándorlásának okai

A Szovjetunió nemzeti-nemzetiségi politikája történetének jellemzéséhez talán a legeredetibb és leginkább elterjedt metaforát Vlagyimir Scserbak, Lilija Boljacsevec és Jevgenyija Platonova szentpétervári történészek találták ki, akik a Kreml nemzeti politikájának – a politikai vezetés csúcán bekövetkező személyi változásoktól sem teljesen független – változásait az inga mozgáshoz hasonlították.¹¹³

Véleményük szerint az inga kilengései – vagyis az „ingadozás” kifejezés – egyrészt kiválóan jellemzik azt, hogy 1917-től 1991-ig a szovjet vezetés nemzeti politikája milyen éles váltásokon ment keresztül. Ezzel megragadható a szovjet nemzeti politika „reaktivitása” is, vagyis az a tünet, miszerint az egyes alkorszakok politikai vonalvezetését gyakran az a „puszta” törekvés határozta meg, hogy az előző párt- és személyi vezetés által félmjelzett időszak kurzusára reagáljanak, azt megváltoztassák vagy módosítsák. Másrészt a nemzeti politika széljárásának az inga működéséhez hasonlítása azt is plasztikusan szemlélteti, hogy a Szovjetunió történetében nem sikerült egyensúlyt teremteni a nemzeti kisebbségek és a nemzeti többségek érdekei között. Ennek a tanulmánynak a vizsgálati módszertanára és eredményeire itt bővebben kitérek, mivel úgy vélem, hogy történelmi perspektívába ágyazva, országos és tagköztársasági szinten a szerzők olyan mintá-

zatokat mutatnak ki a szovjet nemzet- és nemzeti-ségpolitikában, amelyekkel a kárpátaljai magyarság helyzete is modellezhető.

A szerzők a Szovjetunió fennállásának időszakát hat alkorszakra bontották, ezekből a kötet tematikája és kronológiai meghatározottsága szempontjából az ötödik és a hatodik bír relevanciával.¹¹⁴ Az ötödik, 1971-től 1985-ig tartó periódust a „felerősödő el-lentmondások” időszakaként aposztrofálják, amely egyúttal megágyazott az utolsó, a fent hivatkozott konszenzushoz illeszkedve teljes egészében a gorbacsovi időszak (1985–1991) által keretezett periódusnak. A tanulmányban közzétett kutatási eredmények szerint az ötödik időszak második felét a látens asszimilációs törekvések felerősödése jellemezte, a hatalom egyre élesebben reagált a kisebbségi nacionalizmusok megnyilvánulásaira.¹¹⁵

A „burzsoá nacionalizmus” megnyilvánulási formáival szembeni küzdelmet ideológiai szempontból azzal indokolták, hogy a Szovjetunió állami fejlődésében egy további lépcsőfokot jelent a „szovjet nép” kialakulása. A hivatalos ideológia a nemzeti kérdéssről folytatott politikai-társadalmi diskurzusban két megközelítést engedett meg: az egyik az „összeolvasztás” (слияние), a másik a „közelítés” (сближение) teóriája volt. Az előbbi szerint az összes nemzetet a Szovjetunióban az egységes, a kiinduló nemzeti formációktól elütő „szovjet nemzetben” kell egyesíteni, míg az utóbbi elismerte a meglévő nemzeti identitások időtállóságát, tehát afelől megközelítve a „szovjet nép” kifejezés nem egy új etnikai alapokon nyugvó nációt, hanem egy új politikai közösséget jelentett. A politikai gyakorlatban inkább a „közelítés” dogmája élvezett prioritást, mindazonáltal a szovjet tagköztársaságok fiatal nemzeti, nemzetiségi értelmisége körében az még így, ebben a „lebutított formájában” is érezhető ellenszenvet keltett.

A „szovjet nép” tudata, mint magas szintű politikai, társadalmi és gazdasági identitásképző kialakítása

¹¹² Uo. 100.

¹¹³ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 101. o. A metaforát eredetileg Vlagyimir Helman szentpétervári történész alkotta meg, s egy 2006-ban megjelent tanulmányában alkalmazta először az oroszországi pártrendszer 1991 utáni fejlődési tendenciáinak jellemzésére. Гельман, 2006, 47. o.

¹¹⁴ Az első négy korszak: 1.) a forradalmak és a polgárháború kora (1917–1925), 2.) a „pozitív diszkrimináció politikájának időszaka” (1926–1939), 3.) a nagyhatalmi orosz nacionalizmus (1940–1955), 4.) a „korenyizacija” időszaka (1956–1970). Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 102. o.

¹¹⁵ Ennek példaként szolgál Pjotr Seleszt leváltása 1972-ben az Ukrán KP első titkári posztjáról, akinek azt is a számlájára írták, hogy egyik könyvében túl nagy teret szentelt Ukrajna múltjának, az ukrán kultúrának és a kozákság hagyományainak.

mellett ugyancsak a látens asszimilációt szolgálta a ruszifikáció is. Mint korábban utaltam rá, 1978–1979-ben számos olyan jogszabályt hoztak, amelyek Kárpátalján is előkészítették a talajt az orosz nyelv köztanításban való térnyerésére. Ennek mozgatórugói közül két kevésbé ismert tényezőt érdemes megemlíteni. Egyrészt az 1959. évi és az 1989. évi népszámlálások között eltelt harminc évben felborult a demográfiai egyensúly a szovjet állam domináns és politikai értelemben is irányító etnikumát jelentő oroszok és a többi népcsoport között. Az oroszok részaránya a Szovjetunió teljes népességén belül az 1959-es 54,6%-ról 1979-re 52,4%-ra, 1989-re pedig 50,2%-ra csökkent,¹¹⁶ vagyis az „államalkotónak” számító nemzet folyamatos etnodemográfiai defenzívába szorult. Mindazonáltal feltűnő trend volt ebben az időszakban a közép-ázsiai, kaukázusi és az OSZSZSZK területén élő muszlim népek (tatárok, baskírok) súlyának és arányszámának növekedése is. Julian Bromlej akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetének igazgatója egy 1989 elején megjelent, nagy visszhangot kiváltó tanulmányában hívta fel erre a figyelmet, úgy, hogy az 1989. évi népszámlálás eredményei még nem is voltak ismertek előtte, kizárólag az 1959. és 1979. évi censusok adatsoraira, vagyis mindössze két évtizednyi időszak tapasztalataira hagyatkozhatott. Az általa felvázolt „bonyolult demográfiai szituáció” azt tükrözte, hogy a kazahok és azeriek népszaporulata háromszor olyan gyors ütemű, mint a szövetségi átlag. A szláv nyelveket beszélő népcsoportok (oroszok, ukránok, beloruszok) részaránya az 1959-es 77,1%-ról 1979-re 72,8%-ra esett, miközben a török nyelvcsoporthoz tartozó etnikumok (azeriek, kazahok, tatárok, baskírok stb.) 11,1%-ról 15,2%-ra növekedett.¹¹⁷ Részben ezzel is összefüggött a másik tényező: aktivizálódott az orosz nacionalizmus, amely azt hangoztatta, hogy az orosz nép a Szovjetunió legnagyobb áldozata, s alkalmanként még a hivatalos sajtóorgánokban is napvilágot láttak olyan vélemények, amelyek azt sugallták, hogy az egyes tagköztársaságok kizsákmányolják az Oroszországi SZSZSZK-át.¹¹⁸ Úgy vélem, ettől elválaszthatatlanul az is szimptomatikus, amit a nagy

tekintélyű Bromlej javasolt a „bonyolult demográfiai szituáció” megoldására, valójában annak megváltoztatására: „a szövetségi normákból kiinduló aktív demográfiai politikát”, vagyis egyfajta differenciált családpolitikát, amelynek a lényege abban állt, hogy az alacsony fertilitású népcsoportok körében állami szociális eszközökkel ösztönözni kellett volna a születésszám növekedését, míg a túlnépesedett régiókban be kellett volna szüntetni a sokgyermekes családmódellet népszerűsítését. A szovjet akadémikus megengedhetetlennek tartotta például az Észti SZSZK gyakorlatát, amely gazdasági előnyöket csak az államalkotó nemzethez – vagyis az észthez – tartozó fiatal családoknak kínált fel a gyermekvállalásért cserében.¹¹⁹

A fent hivatkozott tanulmány szerzői a szovjet nemzetiségi politika alakulásának elemzésekor – tartalmi szempontból – három politikai eszközrendszer vizsgálatára fókuszálnak. Ezek 1.) a közigazgatási státusz (és az ahhoz szervesen kapcsolódó intézményrendszer), 2.) a káderpolitika és 3.) a nyelv-, oktatás- és kulturális politika.

A Szovjetunióban a nemzeti területi szubjektumoknak négylépcsős hierarchiája jött létre: 1.) a szövetségi köztársaság, 2.) az autonóm köztársaság, 3.) az autonóm terület, 4.) és a nemzeti közigazgatási körzet. A területi-közigazgatási beosztás fejlődése szempontjából a szovjet történelem legfőbb trendje az volt, hogy a nemzeti régiók mindegyike arra törekedett, hogy emelje a formális státuszát a közigazgatási hierarchiában, mivel minden egyes szint több és több politikai jogot, gazdasági és kulturális lehetőséget rejtett úgy a régió, mint annak többségi („titulus”) népessége számára. Az 1926–1939-ben végrehajtott közigazgatási reformok keretében kialakult status quo-hoz képest a sztálini időszak (a „nagyhatalmi orosz nacionalizmus” időszaka) visszaesést jelentett, az autonóm köztársaságok száma csökkent, egyeseket az autonóm területek szintjére degradáltak. Nem meglepő ezért, hogy a peresztrojka időszakának egyik meghatározó politikai tendenciája az volt, hogy számos nemzeti entitás kifejezte igényét egy önálló nemzeti (földrajzi) közigazgatási státusz létrehozására, illetőleg követelni kezdték a meglévő közigazgatási szint megemelését vagy

¹¹⁶ Az adatokat lásd: www.demoscope.ru.

¹¹⁷ Бромлей, 1989, 27. o.

¹¹⁸ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 110. o.

¹¹⁹ Бромлей, 1989, 27. o.

megváltoztatását, az autonóm terület autonóm köztársasággá alakítását, netán az autonóm köztársaság szövetségi köztársasági rangra emelését.¹²⁰

A káderpolitika tekintetében a tanulmány szerzői úgy vélik, hogy amennyiben egy nemzeti közigazgatási szubjektum pártbizottságának első titkára a helyi többségi népességhez tartozott, az a szovjet vezetés részéről a bizalom jelének a demonstrálása volt. Jellemző példaként hozzák fel erre a Tatar ASZSZK és a Csecsen-Ingus ASZSZK helyzetét: előbbi élére először 1944-ben deszignáltak tatár nemzetiségű pártfunkcionáriust, míg az utóbbi élére még ennél is jóval később, csak 1989-ben kerülhetett csecsen származású vezető. A nemzetközi szakirodalomban lefektetett vizsgálati eredmények alapján rögzítik, hogy a nemzeti közigazgatási szubjektumok előjáróinak kiválasztása egy sajátos „rotációs” modell szerint történt: amennyiben a helyi pártbizottság első titkára nem orosz származású volt, a másodtitkára rendszerint akkor is az orosz nemzetiségű apparatcsikok közül került ki. A Kárpátaljára is vonatkoztatható legfontosabb megállapításuk ezzel kapcsolatban az, hogy 1956-tól, a desztalinizáció feltételrendszerében folytatott „korenizacija”, vagyis a helyi gyökerekkel rendelkező – ugyanakkor a szovjet államberendezkedés iránt lojális – elit pozicionálásának politikája a szövetségi köztársaságok szintjén sokkal gyorsabb tempóban haladt, mint a hierarchiában azok alatt található szubjektumokban. Ennek köszönhető egyúttal az is, hogy a peresztrojka idején az autonóm köztársaságokban és a többi nemzeti régióban a korenizacija jóval nagyobb potenciállal bírt, mint a szövetségi köztársaságok szintjén.¹²¹

A nyelv-, oktatás- és kulturális politika jellemvonásait két tényező felmérésével elemzik: az anyanyelven kiadott könyvek és sajtótermékek kiadása (példányszáma), illetve az anyanyelv használatának mértéke és lehetőségei a közoktatásban. Ezek vizsgálata azért is mérvadó, mert a nyelv- és kulturális politika egyik fontos „mellékhatása” éppen abban mutatható ki, hogy hozzájárul a látens kulturális nacionalizmus akkumulációjához. Minél aktívabb a nyelv- és kulturális politika egy szovjet közigazgatási szubjektumban, annál több lehetőség kínálkozik

a nemzeti érzelmű értelmiség elhelyezkedésére, egzisztenciájának megteremtésére, s ennek folyamányaként a nemzeti értelmiség létszámának növelésére, amely majd a peresztrojka idején a nemzeti polgárjogi törekvések kovászává válik. Az anyanyelvű oktatás kereteinek szűkülése a sztálini időszakban kezdődött meg, s ezt még a későbbi időszakokban sem kompenzálták. Sőt, a szövetségi köztársaságokat kivéve az összes nemzeti-etnikai régióra az a tendencia volt jellemző, hogy fokozatosan megfosztották a nemzetiségi gyerekeket az anyanyelven való tanulás jogától.¹²² Ez a tendencia éppen a peresztrojkat megelőző, a fent hivatkozott szerzők által „az ellentmondások felerősödéseként” aposztrofált késő brezsnyevi időszakban, a – legalább is a sztálini időszakhoz képest – „puha ruszifikáció” formájában tetőzött. Mivel a Szovjetunió történetében nem sikerült létrehozni egy tartós szubnacionális identitást, az egész Szovjetunióra érvényes megállapítás, beleértve az Ukrán SZSZK-át is, hogy a nemzeti és nemzetiségi mozgalmak a késői szovjet korszakban éppen a ruszifikációval szembeni társadalmi ellenállásban vertek gyökeret.¹²³

A kárpátaljai magyarság helyzetét is ebbe a modellbe fogom illeszteni, vagyis abból a szempontból vizsgálom meg, hogy az ő esetükben hogyan érvényesült a szovjet nemzetiségpolitika fent vázolt három eszközzel.

1.) A közigazgatási státusz. Közismert ténynek számít, hogy a peresztrojka és a glasznosztij politikai és társadalmi feltételrendszerében a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség nem sokkal a megalakulása, illetve a hivatalos bejegyzése után felvetette a nemzeti hatáskörű közigazgatási önkormányzatiság kérdését. A szervezet az 1989. szeptember 10-i munkácsi választmányi ülésén foglalkozott először ezzel a kérdéssel, amely heves vitákat váltott ki. A vita gócpontja akörül alakult ki, hogy a magyar többségű Beregszászi járás határain kívül, főleg a

¹²⁰ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 113–114. o.

¹²¹ Uo. 114–116. o.

¹²² A Szovjetunió történelme során önálló nyelvtörvényt nem fogadtak el, ám a központi hatalom a tagköztársaságokban olyan feltételeket teremtett, amelyeknek köszönhetően az orosz nyelv politikai, gazdasági, ideológiai és nem utolsósorban hadászati okokból kivételezett helyzetet élvezett. Igaz, az orosz nyelv privilegizált helyzete nem azt jelentette, hogy csak ez a nyelv jelenhetett meg a közéletben, az oktatásban, a kultúrában és a nyilvános térben. Fedinec és Csernikó, 2020, 97. o.

¹²³ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 116–120. o.

szórványban élő magyarságra hogyan lehet kiterjeszteni az autonómia által szavatolt jogokat és lehetőségeket. Konkrét elképzelések ekkor még nem körvonalazódtak, ám a KMKSZ Választmánya elfogadott egy állásfoglalást egy Beregszász központú magyar autonóm körzet létrehozásának szükségességéről, melynek első pontja vázolta az autonóm területi egység lehetséges földrajzi kereteit is:

„A KMKSZ Választmánya magáévá teszi a magyar lakosság többségének álláspontját, és célszerűnek ismeri el egy magyar autonóm körzet megalakítását. A körzet központja legyen Beregszász, illetve a Beregszászi járás, de foglalja magába az ungvári, a munkácsi, a nagyszőlősi járás túlnyomórészt magyarlakta falvait és településeit is.”

A dokumentumot eljuttatták a terület, a köztársaság és az ország illetékes vezetőihez.¹²⁴ Az autonómia kereteiről, földrajzi kiterjedéséről, jellegéről folytatott viták a szovjet érában, majd a független Ukrajnában végigkísérték a magyar nemzeti kisebbség belső diskurzusát, s a KMKSZ-nek az autonómia ügyével kapcsolatban megszületett későbbi állásfoglalásai – például a Választmány 1990. novemberi deklarációja – már kívül esnek a kötet kronológiai keretein, ezért azokra nem térek ki részletesen.¹²⁵

Azt azonban szükségesnek vélem hangsúlyozni, hogy a KMKSZ Választmányának 1989. szeptember 10-i elvi jellegű állásfoglalása nem volt előzmények nélküli, s az autonómia ügye korábban is ott lebegett már a magyar nemzeti közösség horizontján. A kötetben közölt egyik legérdekesebb dokumentum Páldi András kijevi főkonzul 1988. március 24-i levele Őszi István külügyminiszter-helyettesnek az akkor még szervezeti háttér nélküli kárpátaljai magyar értelmiségiek egy csoportja által megfogalmazott előterjesztésről a Szovjetunió Legfelső Tanácsához, melyben azt kérik, hogy a jogalkotó vizsgálja meg egy magyar nemzeti autonóm közigazgatási egység létrehozásának lehetőségét.¹²⁶ Erre a legfőbb hivatkozási alap a Szovjetunió 1977. évi alkotmánya volt, amelynek posztulátumai expressis verbis dekla-

rálták új nemzeti autonóm körzetek létrehozásának lehetőségét a Szovjetunió egyes tagköztársaságainak keretein belül. Az alapokmány 15. fejezetének 108. cikkelye abban a vonatkozásban is irányadó volt, hogy mely instancia lehetett jogosult az ezzel kapcsolatos kodifikációra:

„[...] új autonóm köztársaságok és körzetek megalakításának jóváhagyása [...] kizárólag a Szovjetunió Legfelső Tanácsának jogkörébe tartozik.”¹²⁷

Mint azt Vlagyimir Scserbak, Lilija Boljacsevec és Jevgenyija Platonova a kutatásaik alapján kimutatták, a közigazgatási berendezkedést, és ezen belül a nemzeti autonóm közigazgatási-földrajzi szubjektumokat tekintve a peresztrojka időszakának legjellemzőbb trendje az volt, hogy számos entitás kifejezte az igényét a meglévő berendezkedés megváltoztatására, új nemzeti körzetek létrehozására vagy egy magasabb közigazgatási státusz elérésére.¹²⁸ Arra a tényre, hogy az 1977-es szovjet alkotmány közigazgatási berendezkedésére vonatkozó – kötelező érvényű, de elvi – passzusai és a tényleges szovjet joggyakorlat között milyen antagonizmus feszült, Andrej Medusevszkij orosz jogtörténész hívta fel a figyelmet. Arra a kérdésre, hogy a peresztrojka idején, a nemzeti ellentétek kiéleződésének árnyékában miért nem sikerült megtalálni a szövetségi állam új, konszenzuson alapuló modelljét, elsősorban abban találja meg a választ, hogy a nevesített szovjet föderalizmus valójában szovjet unitarizmus volt. Egyrészt a Szovjetunió jogi szempontból nem is annyira föderációnak, mint inkább konföderációnak minősíthető, tekintettel arra, hogy lehetővé tette a tagjai – a tagköztársaságai – számára az önrendelkezést, többek között azt is, hogy kilépjenek a szövetségből, másrészt viszont gyakorlati szempontból leginkább egy birodalmi attribútumokkal is rendelkező, szigorúan központosított egységállam volt. Az egységállam dezintegrációjának veszélyét mind külső, mind pedig belső tényezők elősegíthették, ez utóbbiak közül az egyik legfenyegetőbbnek éppen az etnikai és nemzeti konfliktusok elburjánzását tartja a szerző 1988–1990 között.¹²⁹ Renat Jalisev

¹²⁴ Bayerné, 2012, 82–83. o.

¹²⁵ Uo. 83–86. o.

¹²⁶ Páldi levele Őszi Istvánnak. Kijev, 1988. március 24. MNL OLa, XIX-J-1-j, 1990/76. d., 001624/1990. sz.

¹²⁷ КСРСР, 1977, 26–27. o.

¹²⁸ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 113–114. o.

¹²⁹ Медушевский, 2011, 15. o.

kisebbségtörténész ugyancsak azt emeli ki alapkonfliktusként, hogy az alkotmány által szabályozott és garantált föderatív berendezkedést a politikai gyakorlatban az alapjaiban sértették meg, így az állami élet számos vetületét tekintve a Szovjetunió lényegében véve egy központosított struktúráként funkcionált.¹³⁰

A kárpátaljai magyar nemzeti közigazgatási autonómia megteremtése előtt tornyosuló másik nehézség is részben ebből fakadt. A kötet kronológiai végpontjának dátumáig, azaz 1990. május 23-ig, az Antall-kormány megalakulásáig már látványosan előre haladt az a folyamat, amelyet az orosz történetírás a „szuverenitások” vagy a „szuverenizmus parádéjaként” (парад суверенитетов) aposztrofál. Eddig az időpontig Szovjetunióknak már négy szövetségi állama hozott úgynevezett szuverenitási nyilatkozatot: 1988. november 16-án az Észt SZSZK, 1989. május 26-án a Litván SZSZK, 1989. július 28-án a Lett SZSZK, és végül 1989. szeptember 23-án az Azerbajdzsán SZSZK. Sőt, 1990. május 23-ig egy másik elszakadási hullám keretében közülük három állam, Litvánia (1990. március 11-én), Lettország (1990. május 4-én) és Észtország (1990. május 8-án) a Szovjetunióból való kiválását – és ezzel együtt a függetlenségét – is deklarálta. Az első jogi aktus nem jelentette automatikusan a Szovjetunióból való kilépést, de annak előkészítését szolgálhatta, mert a szuverenitási nyilatkozatok a köztársasági legfelső tanácsok által meghozott jogszabályok jogi érvényét a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által elfogadott törvények fölé helyezték. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa nem ismerte el a szuverenitási nyilatkozatok jogi hatályát, vagyis a köztársasági jogalkotás elsőbbségét a központi jogalkotással szemben. A Litván Legfelső Tanács függetlenségi nyilatkozatát pedig már március 15-én annulálta a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusa. Ebben, a „törvényi hierarchiák küzdelmében” vált neuralgikussá a moszkvai központ és az egyes tagköztársaságok viszonyrendszerében az 1977. évi alkotmány által teremtett joghézag: mint említettem, az alkotmány 72. cikkelye minden tagköztársaság számára fenntartotta a jogot arra, hogy kilépjen a Szovjetunióból, ám ennek mechanizmusát az alaptörvény nem szabályozta, s 1990

áprilisáig nem fektették le semmilyen jogszabályban.¹³¹ Mint ahogyan azt Jalisev megállapítja, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által 1990. április 26-án elfogadott és Gorbacsov által államfői minőségében aláírt, a „Szovjetunió és a föderáció szubjektumai közötti kompetenciák elhatárolásáról” szóló törvény már megkésett, a nemzeti és nemzetiségi politika addigra kicsúszott a központi hatalom ellenőrzése alól, amely már nem volt képes arra, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdésben a köztársasági vezetőket negligálva hozzon döntéseket.¹³²

A kárpátaljai magyarság szemszögéből ítélve ennek ismeretében tekinthető sorsdöntőnek az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa által 1990. július 16-án hozott szuverenitási nyilatkozat. Az 1978. évi ukrán alkotmány ugyanis semmilyen kapaszkodót nem tartalmazott az ukrainai nemzeti kisebbségek örendelkezését illetően, s az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa számára sem delegált olyan jogkört, mellyel az esetleg új nemzeti autonóm körzetek megalakítását engedélyezhette volna,¹³³ az ukrán alaptörvény a kisebbségi jogok tekintetében általánosságban a törvény előtti egyenlőségre, a közéletben a diszkrimináció tilalmára, a nyelvi és kulturális jogokra, azok gyakorlásának szavatolására stb. helyezte a hangsúlyt. Véleményem szerint inentől kezdve a Szovjetunió de jure megszűnéséig, azaz 1991. december 26-ig a magyar autonómatörekvéseket még a korábbiakhoz képest is erőteljesebb kihívás érte, mivel beszorultak az alkotmányos elvekben a szubszidiaritást hirdető, de azt negligáló moszkvai központi joggyakorlat és a szubszidiaritást még az alkotmányban is nélkülöző, s a saját köztársasági közigazgatási státusz kiszélesítését minden más nemzeti igény fölé helyező, és azért küzdelmet folytató kijevi tagköztársasági politikai kurzus közé.

Az autonómia kivívását nehezítő alkotmányos diszfunkciók érzékeltetésére két precedenst érdemes

¹³⁰ Ялышев, 2013, 98. o.

¹³¹ Барсенков és Вдовин, 2005, 623–629. o. Noha a Szovjetunió Legfelső Tanácsa április 3-án elfogadott egy törvényt, amely szabályozta a Szovjetunióból való kilépés jogi mechanizmusát, az sokkal inkább annak volt a példázata, hogy hogyan nem lehet kilépni a Szovjetunióból. Még ha a köztársasági szuverenisták számára a törvény által előírt referendum pozitív eredménnyel is zárult volna, a törvény értelmében a Szovjetunió Népi Küldöttei Kongresszusának a kiválással kapcsolatos jogi és gazdasági kérdések rendezése végett öt éves átmeneti időszakot kellett volna kitűznie.

¹³² Ялышев, 2013, 99. o.

¹³³ Az USZSZK ekkor érvényben lévő alkotmányát 1978. április 20-án fogadta el az USZSZK Legfelső Tanácsa. Кузнецов, 2015, 311–312. o.

röviden felidézni. A volgai németek autonómiájának ügye azért tanulságos, mert az 1923–1941 között létezett Volgai Német ASZSZK helyreállításának kérdését Leonyid Brezsnyev, majd Jurij Andropov idején kifejezetten a szovjet pártvezetés legfelső köréből kezdeményezték és tartották napirenden. Andropov nem sokkal a halála előtt, 1982-ben azal érvelt az autonóm státusz visszaállítása mellett, hogy ezt a Szovjetunió-szerte elismerten magasan kvalifikált és dolgozó lakossági réteget vissza kell tartani attól, hogy teljesen kivándoroljon az NSZK-ba.¹³⁴ A volgai német autonómiára vonatkozó elképzelések a gorbacsovi peresztrojka idején újból fel erősödtek, ugyanakkor a Szaratovi és a Volgográdi terület orosz nemzetiségű pártelitje kategorikusan elutasította azt. A helyi szaratovi és volgográdi pártvezetők még azt is kétségbe vonták, hogy a német autonómia kérdésének megvitatása egyáltalán jogszerű-e, illetve igyekeztek megakadályozni a Volga-mellékéről kitelepített németeket abban, hogy visszatérjenek a szülőföldjükre. Azok után, hogy 1989 őszén a központi sajtóban megjelent a hivatalos közlemény arról, hogy elkészült a Volgai Német ASZSZK visszaállítására vonatkozó törvénytervezet, a helyi pártvezetők ellenállása szervezett kereteket öltött, s a különféle sajtótermékeken keresztül azt sugallták az orosz lakosságnak, hogy „az autonómia egy új Karabahot idéz majd elő”. A központi akaratnak erősen ellenálló helyi vezetőket még az sem riasztotta vissza, hogy a Kreml a KGB segítségét vette igénybe ahhoz, hogy kompromittálja őket. Miután 1990 decemberében a Szovjetunió Legfelső Tanácsa megvitatta azt a határozattervezetet, amely? engedélyezte volna az öngazgatási kompetenciákkal rendelkező volgai német önkormányzati szerv, a Szovjetunió Német Nemzeti Tanács megalakulását, a helyi orosz politikai elit még harciasabbá vált, s számos állásfoglalásban nyilvánvalóvá tette, hogy a Szaratovi területen semmiképpen nem fognak „hatalmat adni” a németeknek. Sőt, 1991 októberében a Szaratovi Területi Tanács kinyilvánította, hogy a német önkormányzatiság semmilyen formáját nem ismeri el, s ha az mégis megvalósul, akkor a polgári engedetlenség intézményéhez fognak folyamodni.¹³⁵ Szükséges ebben az esetben is hangsúlyozni,

hogy 1990. június 12-én az OSZSZSZK Legfelső Tanácsa is hozott egy szuverenitási nyilatkozatot, ami ebben az ügyben is vízvázalstónak bizonyult, hiszen ettől kezdve a szovjet központi vezetésnek már sokkal nehezebb volt keresztülvinnie az akaratát a szövetségi jogalkotás legitimitását megkérdőjelező szuverén tagállam önkormányzati szintjein.

A szovjet központi vezetés és a helyi köztársasági vezetés konfliktusának kontextusában, a kárpátaljai magyarság lehetőségeinek és perspektíváinak mérlegelése szempontjából a krími tatárok esete akár az „állatorvosi ló” is lehetne, hiszen a Krím 1954-től az USZSZK területéhez tartozott. A párhuzam ugyanakkor abból a szempontból nyilvánvalóan sántít, hogy mint látni fogjuk, ebben az esetben is a volgai németekéhez hasonló képletről van szó, vagyis arról, hogy – a szövetségi alkotmánynak megfelelően – a szövetségi központ kezdeményezi az alkotmányos berendezkedés módosítását, amit azután a helyi köztársasági vezetés blokkol. Ráadásul a Krím aktuális státuszának megbolygatása és ezzel együtt a krími tatárok helyzetének rendezése – akárcsak a volgai németek esetében – egy korábbi állapot rehabilitálását jelentette.

A krími tatárok legfőbb követelése az volt, hogy engedélyezzék számukra, hogy visszatérhessenek a szülőföldjükre. Egy 36 főből álló központi kezdeményező bizottságot is választottak, amely a mozgalom további tevékenységének koordinálásáért felelt. 1987. június 20-án ennek a bizottságnak a tagjai Moszkvába utaztak, s június 26-án fogadta őket Pjotr Gyemicsev, a Legfelső Tanács Elnökségének elnökhelyettese. A küldöttség tagjai eredménytelennek minősítették a találkozót, ezért július 6-án tüntetést szerveztek a Vörös térre, majd az SZKP KB székháza elé, amelyen 120 fő vett részt. A tatárok tüntetéseinek hatására az SZKP KB Politikai Irodája július 9-én egy, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke, Andrej Gromiko vezetése alatt álló önálló állami koordinációs bizottságot hoztak létre a tatárok követeléseinek megvizsgálására, s döntés született arról is, hogy 300 ezer tatár számára engedélyezik a visszatérést a Krímbe. Fontos mozzanat, hogy a Politbüro július 9-i ülésén az eredeti elképzelések szerint a tatárok helyzetének rendezését összekötötték volna a Krími terület státuszának rendezésével, amely autonóm köztársaságként

134 Ялышев, 2013, 97. o.

135 Мьякишев, 2017, 325. o.

(ASZSZK) visszakerült volna az OSZSZSZK fennhatósága alá. Ezt azonban Gorbacsov arra hivatkozva utasította vissza, hogy a fennálló helyzet revideálása feszültségekhez vezetne Ukrajna és Oroszország között. Később, a szövetségi vezetés nyomására, 1990. november 12-én a Krími Területi Tanács rendkívüli ülése mégis elfogadott egy nyilatkozatot a Krím jogállásáról, melyben kinyilvánították a területi egység jogát arra, hogy helyreállítsa az állami státuszát a Krími ASZSZK mint a szövetségi szerződés egyik alanya formájában, s ennek érvényesítésére egy, a terület hovatartozásáról döntő referendumot írtak ki 1991. január 20-ra. Ugyanakkor az Ukrán Legfelső Tanács Elnöksége, amelynek jogértelmezése szerint a szuverenitási nyilatkozat elfogadása (1990. július 16.) óta az ukrán törvények hatálya a szövetségi törvények felett állt, egy nappal a Krími Területi Tanács ülése előtt, november 11-én egy határozatot fogadott el arról, hogy a Krím az autonómiára vagy a különleges státuszra csak az USZSZK állami keretein belül formálhat jogot. Azok után, hogy 1991 tavaszán az ukrán törvényhozás helyreállította a Krími ASZSZK-át, és a krími tatár mozgalom megkezdte a saját önkormányzati struktúráinak a kiépítését (Medzslisz), a Kreml úgy döntött, hogy nem avatkozik be többé ebbe a kérdésbe, s inentől kezdve teljes egészében átengedte a terepet az ukrán politikai vezetésnek.¹³⁶ A „szuverenizmus parádéja” mellett az új etnikai autonóm közigazgatási egységek létrehozásának esélyét megítélésem szerint már korábban halványabbá tette a karabahi konfliktus és az azt övező etnikai erőszak. Az örmény–azeri etnikai villongások gyújtópontját az jelentette, hogy 1988. február 20-án Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának örmény népi küldöttei egy felhívásban azzal a követeléssel fordultak az Örmény SZSZK és az Azerbajdzsán SZSZK legfelső tanácsaihoz, hogy Karabahot csatolják Örményországhoz. Ezt a proklamációt a két etnikum közötti sorozatos összetűzések követték, s egyes források szerint az állandósuló háborús helyzet 1989-re már 87 halálos áldozatot szedett, és mintegy 1500 sebesültje volt.¹³⁷ A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1989. január 12-től rendkívüli állapotot hirdetett ki az Örmény SZSZK és a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet

¹³⁶ Uo. 324.

¹³⁷ Cornell, 1999, 21. o.

területén, és az autonóm terület igazgatási jogát elvonta az azerbajdzsán kormányzattól. Azt egy Moszkvában létrehozott központi állami szervhez, a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Igazgatási Bizottsága nevű grémiumhoz delegálta, melynek élén egy orosz származású pártfunkcionárius, Arkagyij Volszkij állt.¹³⁸ Inentől kezdve a szovjet központi vezetés minden egyes „alulról jövő”, s a területi berendezkedést feszegető kérdésben fokozott óvatosságot tanúsított. Még a Karabahban többséget alkotó örmények kedvéért sem változtatta meg a közigazgatási status quo-t, mivel felismerte, hogy azzal precedenst teremtene a Szovjetunió állami és területi struktúrájának módosítását követelő más nemzeti mozgalmak számára

Mint említettem, a karabahi konfliktus a Szaratovi és Volgográdi terület helyi orosz vezetése számára is hivatkozási alapul szolgált arra, hogy elutasítsák a volgai németek autonómiáját. A kötetben publikált magyar diplomáciai forrásokból kivehető, hogy a karabahi fejlemények 1988–1989-ben a kárpátaljai pártvezetők szemében is negatív példaként lebegtek. Mindent meg akartak tenni annak érdekében, hogy elkerüljék Kárpátalja „karabahizálódásának” veszélyét, vagyis azt, hogy a magyarság nemzetiségi jogérvényesítési követelése és önszerveződési törekvései a területi szeparatizmus előszobáját jelentő közösségi autonómia megteremtéséhez vezessenek. Karabah kontextusában Bandrovszkij is utalást tett Páldi előtt arra, hogy nyomás, főleg nyilvános nyomás alatt nem hajlandók engedményeket tenni.¹³⁹ Veress Gábor és Ivan Ivancso ezt még ennél is határozottabban, némi fenyegető hanglével fogalmazta meg:

„A beregszászi vezetők szerint a magyarok viselkedése, a magyar rendezvények sokasága és módja nem erősíti a magyar és az ukrán nép barátságát, hanem az ellentétek kiélezésére ösztönöz. Hangsúlyozták – mind a magyar származású párttitkár, mind az ukrán tanácselnök –, hogy ők nem engedhetik meg, hogy Kárpátalja Hegyi-Karabahhá váljon, ezt erővel is meg fogják akadályozni.”¹⁴⁰

¹³⁸ Waal, 2003, 70. o.

¹³⁹ Páldi feljegyzése a Henrih Bandrovszkijjal folytatott megbeszéléséről. Kijev, 1988. november 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/76. d., 001624/1/1990. sz.

¹⁴⁰ Páldi jelentése Horn Gyulának. Kijev, 1989. október 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/84. d., 002591/3/1989. sz.

Ezek a kijelentéseik egyúttal arra is magyarázatul szolgálnak, hogy korábban miért ódzkodtak a KMKSZ törvényes működésének engedélyezésétől. Talán nem mellékes tényező az sem, hogy eddigi kutatásaim során mindössze egy adatot találtam arra vonatkozóan, hogy Gorbacsov valaha is reflektált arra a tényre, hogy a Szovjetunióban élnek magyarok, s valamelyest tudatában volt annak, hogy milyenek a körülmények Kárpátalján. Ez pedig éppen a karabahi konfliktus kontextusában történt. 1988. február 26-án Gorbacsov fogadott két örmény művészt, Szilva Kaputikjan költőt és Zori Balajan író, akiket arra igyekezett rávenni, hogy vessék latba a befolyásukat a konfliktus csillapítása érdekében. Kaputikjan nehezményezte, hogy a szovjet sajtó szélsőséges elemekként, majdnem bűnözőknek állítja be azokat a karabahi örményeket, akik a jogaikat követelik, s kérte Gorbacsovot, hogy garantálja a jogaikat. Erre a párfőtítkár a következőt felelte:

„Ismétlem, mindent meg fogunk tenni ennek érdekében. Csak a területi kérdést ne vessék fel. [...] Ez az egyik legsúlyosabb probléma, ami a peresztrojka három éve alatt keletkezett. De hát milyen országunk van. Ukrajnában tizennégy millió orosz, németek, lengyelek és magyarok. Mit tegyünk? Nem lehet elfogultan cselekedni, meg kell őrizni az együttműködést, a barátságot. Máskülönben keresztet állíthatunk a reformjainkra.”¹⁴¹

Ez a kijelentése leginkább úgy értelmezhető, hogy amennyiben a karabahi örményeknek megadják jogot arra, hogy megváltoztassák a fennálló területi-közigazgatási viszonyokat, akkor az ukrajnai magyaroknak is meg kell adniuk, ami egy lavinaszerű folyamatot indítana el, s végső soron az állam dezintegrációjához vezetne.

2.) Káderpolitika. Az USZSZK Kárpátontúli területének helyi szerveiben, s különösképpen a stratégiai döntések meghozataláért felelős párttestületekben (területi pártbizottság, járási és városi pártbizottságok) a magyarság reprezentációja mindvégig rendkívül alacsony volt. A területi (megyei) párt- és állami vezetésnek 1973-ig nem volt egyetlen magyar tagja sem.¹⁴² 1987-ben az egész területi egység lakossá-

gának 14%-a párttag volt, ugyanakkor a magyar nemzetiségű lakosságnak csak a 8%-a.¹⁴³ 1988-ban a Beregszászi Járási Pártbizottság Politikai Bizottságának 11 tagja közül mindössze 4 volt magyar származású, noha a járás teljes népességének 72%-a, azaz közel háromnegyede magyar nemzetiségű volt.¹⁴⁴ A magyarság számarányának nem megfelelő politikai-társadalmi reprezentációja azzal is összefüggött, hogy a háború után a vezető párttestületekben a magyarokat mint bűnös nemzet képviselőit nemkívánatosnak tartották, és 1944–1945 óta olyan belső utasítás volt érvényben, mely szerint a pártszervezeteknek korlátozniuk kellett a magyarok, s főleg a magyar értelmiségiek belépését a pártba. Páldi András kijevei főkonzul értesülései szerint ez a normatíva a gyakorlatban még a gorbacsovi peresztrojka idején is fennállt.¹⁴⁵

A területi képviselői szervek tekintetében a breznyevi korszakban eleinte másképpen alakult a helyzet. A népi képviselők 1968. március 14-én megtartott választásai azt eredményezték, hogy a Beregszászi Járási Tanács 72 képviselőjéből 46 fő, azaz a többség, magyar nemzetiségű lett – ilyen magas arányra addig soha nem volt példa –, s ugyancsak magas volt Beregszász város képviselői között a magyarok aránya.¹⁴⁶ A peresztrojka idején azonban az arányuk a járási tanácsban 40–45%-ra csökkent, vagyis kisebbségbe szorultak. Ugyanez érvényesült a Beregszászi Járási Tanács Végrehajtó Bizottságában is, 1988-ban annak 13 tagja közül mindössze 6 volt magyar nemzetiségű.¹⁴⁷ Fontos egyúttal hangsúlyozni azt is, hogy a Szovjetunióban a párttagság mind a közéleti szerepvállalás, mind a politikai befolyás legfontosabb alapfeltételének minősült, amennyiben valaki nem volt (vagy nem lehetett) párttag, semmilyen tanácsi, vagyis helyhatósági tisztségre nem pályázhatott.

jai magyarság helyzetéről. Budapest, 1988. április 28. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/97. d., 00542/2/1988. sz.

¹⁴³ Páldi jelentése Várkonyi Péternek az 1987. március 18–23. közötti kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1987. április 6. Uo. 1987/126. d., 002423/1987. sz.

¹⁴⁴ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

¹⁴⁵ Páldi összefoglaló értékelése a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1988. január 26. Uo. 1988/97. d., 00542/2/1988. sz.

¹⁴⁶ Császár, 2021/a, 595–596. o.

¹⁴⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

¹⁴¹ БК, 2007, 26. o.

¹⁴² A KÚM I. Területi Főosztályának tájékoztató feljegyzése a kárpátal-

Minden bizonnyal a brezsnyevi éra második felére, vagyis a pangás kiteljesedésének és azzal együtt a teljes reményvesztettség időszakára, nyilván nem kis részben a „72-es beadvány” után a magyar értelmiséget érő retorziókkal is összefüggésben, már azok a magyarok sem akartak vezető politikai vagy helyhatósági tisztséget vállalni, akik egyébként a képzettségüknél fogva legalább valamilyen szakpolitikai területen alkalmas kádernek minősültek volna. Legalább is az 1987. december 20–21-én Kárpátaljára látogató Szabó János kijevi konzulnak maguk a területi tanács dolgozói panaszkodtak erre.¹⁴⁸ Ez a tényállás arra is következtetni enged, hogy önmagában véve a „káderpolitika” eszközeinek alkalmazásától nem lehetett érdemi áttörést várni a magyarság helyzetében. A magyar nemzetiségű vezetők pozícióvállalásának ösztönzését a szovjet államapparátus helyi szerveiben, s így – kellő politikai akarat esetén – a kárpátaljai helyi igazgatás magyarság szempontjából kedvezőtlen etnikai szerkezetének megváltoztatását eleve kérdésessé tette a fiatal magyar értelmiségiek idegenkedése a szovjet uralmat jelképező összes attribútumtól.

3.) Nyelv-, oktatás- és kulturális politika. A Kárpátalja történetével foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a hrucsovi időszak (1953–1964) desztalinizációt hirdető és részben megvalósító, ezért sok tekintetben reményekre feljogosító politikai és társadalompolitikai intézkedései, vagyis a korabeli szovjet politikai és társadalmi diskurzusban „enyhülésnek” nevezett folyamat után a brezsnyevi éra (1964–1982) nem hozott érdemi változást a terület magyar lakossága számára. Sőt a korszak második felében, elsősorban az oktatás- és kultúrpolitikában inkább azok a tendenciák erősödtek fel, amelyek a magyarság asszimilációjának ágyaztak meg. Noha Leonyid Brezsnyev pártfőtít-kár hatalmának kezdeteit a magyarság számára tett apró gesztusok fémjelezték, így például 1965-ben részben, majd 1967-ben teljesen önálló lappá vált a Kárpáti Igaz Szó,¹⁴⁹ továbbá ugyancsak 1965-ben önálló tanszékké alakult az Ungvári Állami Egyetemen 1963-ban létrehozott magyar nyelv- és irodalom

szak,¹⁵⁰ a szovjet társadalmi-politikai berendezkedés a magyarság szempontjából alapvetően visszarendeződésen ment keresztül. Ahogy azt Császár István kárpátaljai magyar történész találóan megfogalmazta, „a ’70-es évek folyamatai még a legoptimistábbakat is visszarántották a »létező szocializmus talajára«”.¹⁵¹

A magyarság polgári, valamint anyanyelvű művelődési és oktatási jogainak súlyos sérülései már az 1970-es évtized elejére kiütköztek. Erre világított rá a Fodó Sándor egyetemi tanár és Kovács Vilmos író, költő, illetve az ő szellemi holdudvarukhoz tartozó személyek által kezdeményezett, és 1972 tavaszán megfogalmazott, a kárpátaljai magyar köznyelvben csak (második) „72-es beadványként” aposztrofált dokumentum, amit – a helyi párt- és területi vezetés vélt vagy valós érdektelensége miatt – az SZKP KB Politikai Bizottságához és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnökségéhez juttattak el. A beadvány készítői az alkotmányos jogokra, a lenini nemzetiségpolitika alapelveire és a különféle párt-dokumentumok posztulátumaira hivatkozva követelték a kárpátaljai magyarság jogainak érvényesítését. A beadvány készítői négy olyan kulcsfontosságú területet soroltak fel, amelyeken a magyarság polgári és anyanyelv-használati jogai sérültek, és a problémák megoldására javaslatot is tettek. Ezek a területek a közoktatás, a közművelődés (a magyar nyelvű sajtó és színházkultúra kérdése), a közigazgatás, illetve a magyar nemzetiségi érdekképviselet létrehozása (önállóan vagy a párt-szerveken belül). A géppel sokszorosított beadványt becslések szerint 1600–2000 magyar nemzetiségű szovjet állampolgár írta alá.¹⁵² A válaszlépés és az eredmények megvalósulásában is kettőségek érvényesültek. Egyrészt rövid távú eredményként lehetett elkönnyvelni, hogy 1972. március 21-én engedélyezték a felvételi vizsgákat anyanyelven, kivéve az ukrán és orosz filológián, de kizárólag a kárpátaljai felsőoktatásban, tehát az Ungvári Állami Egyetemen.¹⁵³ A hosszabb távú eredmények

¹⁵⁰ Fedinec, 1999, 62. o.

¹⁵¹ Császár, 2021/b, 600.

¹⁵² Erről bővebben lásd a Darcsi Karolina és Dobos Sándor által szerkesztett kötet tanulmányait, interjúit és dokumentumait. Darcsi és Dobos, 2013.

¹⁵³ A magyar nyelvű felvételi vizsgák lehetővé tételét eredetileg egy nagyberegi középiskolai tanár, Polczer Endre kezdeményezte még 1971-ben. A Szovjetunió Állami Oktatásügyi Bizottságának határozata

¹⁴⁸ Szabó János kijevi konzul jelentése 1987. december 20–21-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 6. MNL OL, XIX-J-1-k, 1988/87. d., 554/1988. sz.

¹⁴⁹ Császár, 2021/a, 594. o.

közé tartozott a magyar nyelvű óvodahálózat kiépítésének befejezése. Másrészt a Kreml részéről a Szovjetunió Oktatásügyi Bizottsága révén csak az oktatással kapcsolatban felvetett kérdésekre reagáltak, a magyar érdekképviselet, a tanárképzés és a professzionális magyar színház megalapítása egészen a rendszerváltásig váratott magára. A felvetett kérdések kivizsgálására bizottság érkezett Moszkvából Ungvárra, melynek távozása után a helyi vezetés hajszát indított a dokumentum feltételezett szerzői ellen, a módszer a már korábban is alkalmazott erkölcsi megfélemlítés, egzisztenciális ellehetetlenítés volt. A dokumentum készítői nagy árat fizettek a bátorságukért. Elbocsájtás, publikációs lehetőség megvonása, egyetemi képzés felfüggesztése, és végső soron az emigráció várt rájuk. Az 1970-es évek második felében S. Benedek András irodalomtörténész, Balla Gyula költő, kritikus, majd 1977-ben, nem sokkal a halála előtt Kovács Vilmos is áttelepedett Magyarországra.¹⁵⁴

A brezsnyevi időszak legfőbb jellemzője a központosítás és az uniformizálás fokozatos és kitartó bevezetése volt az élet minden területén, így a közoktatásban is. Ezzel szoros összefüggésben a hrucscsovi éra egyik markáns oktatáspolitikai irányvonala, az „egységes szovjet nép” kialakítása érdekében az orosz nyelv hatáskörének általános kiterjesztése minden nem orosz tanítási intézményben, Brezsnyev alatt is folytatódott, az 1970-es évek második felében pedig inkább erősödött.¹⁵⁵ Mint arra Szamborovszkyné Nagy Ibolya kárpátaljai magyar történész rámutatott, amennyiben a Szovjetunióban államnyelv alatt az orosz értjük – amit ekként soha nem nevesítettek, hanem csupán az egyes nemzetiségek közötti összekötő nyelvként definiáltak –, akkor a tagköztársaságokban élő, de nem a tagköztársaság domináns etnikai-nemzeti nyelvét beszélők nem másod-, hanem harmadrendű nyelvet vallottak magukénak. Ezt az állampolgári és nyelvi státuszt a kárpátaljai magyarok nemcsak az oktatás- és iskolaügyben élték meg, hanem a mindennapokban is

ta értelmében annak engedélyezték a magyar nyelvű felvételést az Ungvári Állami Egyetemre, aki azt egyénileg kérvényezte. Ám ez az egyetem részéről nem vált szabállyá, mert aki nem írta meg a kérvényét, mert például nem tudott erről a lehetőségéről, annak továbbra is csak oroszul vagy ukránul lehetett felvételi vizsgát tennie. Szamborovszkyné, 2021, 616–617. o.

¹⁵⁴ Császár, 2021/b, 610–612. o.

¹⁵⁵ Szamborovszkyné, 2013, 49. o.

elszenvedték. 1977. december 22-én az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsának közös rendeletében arról határoztak, hogy a 10 éves oktatási rendszerben dolgozó nemzetiségi iskolákban a már meglévő orosz nyelv és irodalom órák számát hetente 2–3 órával meg kell emelni minden osztályban, mivel ezzel az orosz nyelv elsajátítását segítik majd elő. Ez azonban más tárgyaktól vont el óraszámokat, egyenlőtlen helyzetbe hozva a nem orosz tannyelvű iskolák tanulóit. Az SZKP KB és a Minisztertanács 1978. október 31-i közös rendelete az orosz nyelv tanításának további javítását szolgáló intézkedésekről – amit az USZSZK Minisztertanácsa november 2-án erősített meg – már szinte nem is tagadta, hogy a ruszifikáció politikája áll a homlokterében. Az 1950-es és 1960-as években létrehozott magyar–ukrán párhuzamos tagozatok után 1978-tól a terület majd egy tucatnyi iskolájában orosz tagozatokat hoztak létre. Ezek mindegyikét a túlnyomó többségében magyarok által lakott településeken nyitották meg, mint például a Beregszászi járási Mezőváriban, Borzsován, Gáton, Tiszacsomán, Sárosorosziban, vagy a Nagyszőlősi járásban Salánkon. Az orosz osztályokba is kivétel nélkül magyar gyerekeket írtattak be, hiszen a vidékre települt vagy betelepített orosz ajkúak zöme a nagyvárosokban élt, ahová a hivatali munkája kötötte.¹⁵⁶

Az oktatási szféra – burkolt oroszosítást célzó – úgynevezett „internacionalizációja” oda vezetett, hogy 1989-re már csak 50 tisztán magyar tannyelvű iskola maradt Kárpátalján, 564 ukrán, 14 orosz és 10 román tannyelvű mellett. Rajtuk kívül 49 vegyes tannyelvű, úgynevezett „internacionalista” iskola működött a régióban, ebből 17 ukrán–magyar, 15 orosz–magyar és három ukrán–orosz–magyar tannyelvvel, s ezek többsége, 30 egység, korábban beolvasztott magyar tannyelvű oktatási intézmény volt. Ekkoriban a tanulóknak mindössze 8,5%-a tanult magyar tannyelven, noha a Kárpátontúli terület lakosságának 13,7%-a még magyar nemzeti-ségüként volt nyilvántartva. Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a legsúlyosabb helyzetben éppen a magyar anyanyelvűek voltak. A magyar tannyelvű iskolák tanulói létszáma az 1966/1967-es tanévi 21 800-ról az 1988/1989-es tanévre 17 100-ra

¹⁵⁶ Uo. 49–50. o.

csökkent, járásokra lebontva a Husztiban 29,7%-kal, a Beregszásziban 28,6%-kal, a Nagyszőlősiiben 20,9%-kal, az Ungváriban pedig 8,4%-kal csökkent a magyar iskolák tanulólétszáma. Ugyanakkor például a Beregszászi járásban, amely a Kárpátontúli terület egyetlen magyar többségű járása volt, az orosz iskolák tanulóinak 60,8%-a, az ukrán iskolák tanulóinak 35%-a, Beregszászban az orosz iskolák tanulóinak 38%-a, az ukrán iskolák tanulóinak pedig 25%-a magyar nemzetiségű nebuló volt.¹⁵⁷ A magyar tannyelvű oktatás visszaszorításának az is része volt, hogy a magyar többségű településeken a kéttannyelvű iskolákat a szovjet oktatási szervek sokkal jobban felszerelték taneszközökkel, mint a tisztán magyar tannyelvűeket. Az 1987/1988-as tanévben például Beregszászon három magyar, két ukrán és egy orosz tannyelvű középiskola működött, amelyekben a tanterv szerint bevezették ugyan a számítástechnika oktatását, de amíg az orosz iskola számára 20, az ukránok számára 5, addig a három magyar iskola számára egyetlen számológépet sem biztosítottak. A vegyes tannyelvűvé tett iskolákban a tanári értekezleteken az orosz és az ukránt is lehetett használni, a közös használatú iskolarészek, mint például a folyosók feliratai ugyanakkor mindenhol orosz nyelvűek voltak. Az internacionalizált iskolákban a magyar nemzetiségű tanárok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek, mert oroszul vagy ukránul kellett volna tanítaniuk, de azt nem mindenki tudta vállalni.¹⁵⁸ A kárpátaljai magyar közoktatás helyzetét azért is ecseteltem ilyen részletesen, mert önmagában véve magyarázatul szolgál arra, hogy miért volt kiugróan magas a pedagógusok száma a Magyarországra áttelepülő magyar nemzetiségű értelmiségiek között.

7. A kivándorlás mint „mozgalom”

A fentiekben többször is hivatkoztam diplomáciai dokumentumokat tanulmányozva arra a követ-

¹⁵⁷ Fedinec, 1999, 86. o.

¹⁵⁸ Az orosz nyelv térhódításával a Művelődési Minisztérium Pusztai Ferenc miniszterhelyettes vezetésével 1989. március 30–31-én Kárpátaljára látogató delegációjának tagjai is szembesültek. Megdöbbenve tapasztalták Nagybereg falu kolhozának művelődési központjában, hogy ott még a magyar nemzetiségű kolhozalapítók nevei is cirill betűkkel voltak kiírva a portréik alatt. Mayer Rita emlékeztetője a Pusztai Ferenc vezette delegáció kárpátaljai látogatásáról. Budapest, 1989. április 14. MNL OL, XIX-J-1-k, 1989/109. d., 4318/1989. sz.

zetetésre jutunk, hogy a kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedésében mind a gazdasági és egzisztenciális kényszerűség, mind pedig a magyar nyelvhasználati jogok degradálása szerepet játszhatott, amelyek összességében a magyar nemzetiségű képzetlenebb rétegek érvényesülési lehetőségeinek beszűküléséhez és életperspektíváinak romlásához vezettek a brezsnyevi érában (1964–1982), majd az azt követő időszakban. Mindazonáltal úgy vélem, hogy amikor az elvándorlás okait vizsgáljuk, e két tényező közül mégiscsak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a problémának, hogy milyen nehézségekkel járt a magyar identitás megőrzése a népek barátságát hirdető Szovjetunióban, és milyen akadályok tornyosultak annak az útjában, aki a saját szülőföldjén, Kárpátalján magyar nemzetiségűként kívánt részesülni az állam által szavatolt állampolgári jogokból, oktatási és szellemi javakból. 1989-ben a kérelmek számának 13%-os csökkenését az 1988. évi mennyiséghez képest Páldi András két tényezővel, a peresztrojkának köszönhetően Kárpátalján kialakult szabadabb légkörrel, s a könnyebbé vált utazási és rokonlátogatási lehetőségekkel, illetve Magyarország gazdasági nehézségeivel hozta összefüggésbe.¹⁵⁹ Míg az első indok, amire az előző fejezet utolsó részében én is bővebben kitértem, helytálló lehet, a másodikban már kételkedhetünk. Az anyaország 1989. évi gazdasági krízishelyzete 1990-ben csak tovább mélyült, kedvezőtlen ökonómiai perspektívái pedig tovább romlottak, ennek ellenére ebben az évben szinte „berobban” a Magyarországra irányuló átvándorlási folyamat. A Szovjetunió gazdasági helyzete és a kárpátaljai magyarok egyéni egzisztenciális kilátásai mint motivációs tényezők szerepe csak viszonylagos volt. Ezt jól jellemzi az is, hogy az áttelepülők rendszerint jelentősebb megtakarítással, magyarországi állásajánlattal vagy magyarországi lakásvásárlásra vonatkozó előszerződéssel hagyták el a Szovjetuniót. A Kijevi Főkonzulátuson igyekeztek felmérni, hogy az áttelepülni szándékozó személy milyen anyagi körülményeket hagy maga mögött, milyen munkalehetőségek várják Magyarországon, mekkora ingatlan- vagy

¹⁵⁹ Páldi beszámolója a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/78. d., 001243/1990. sz.

ingóvagyonnal rendelkezik, sőt, a kérdőíveken be lehetett írni azt is, hogy mekkora készpénzvagyont kíván vagy tud átvenni magával. Az ingó- és ingatlanvagyonról, illetve a saját készpénzmennyiségről nyilatkozni, vagy egy munka- vagy lakásvásárlási szerződést bemutatni taktikai értelemben célszerű lehetett, hiszen ezzel a kérelmező azt bizonyíthatta, hogy meg tudja teremteni maga számára az új élet megkezdéséhez szükséges egzisztenciát. A főkonzulátusi jelentésekhez egyetlen alkalommal, 1980-ban csatoltak önálló táblázatot a szovjet állampolgárok önbevallásán alapuló készpénzállományról. Eszerint az összesen 623 új kérelmező közül 137 fő nyilatkozott a készpénzvagyonáról, ebből 25 személy jelölte be, hogy körülbelül egy családi ház megvásárlásához elegendő 20 000 rubellel, 300 000 forinttal vagy még annál is nagyobb összeggel rendelkezik. A főkonzulátus meglehetősen egyértelmű és markáns konklúziót vont le ebből:

„Az áttelepedést nem anyagi okok motiválják, sőt a kérelmek jelentős részében komoly összegek átutalását, illetve átvitelét tüntetik fel.”¹⁶⁰

Az 1981. évi áttelepülésekről készült jelentés is a későbbi tendenciákat tükrözte:

„Tapasztalataink szerint az 1981-ben áttelepedés iránti kérelmet benyújtottak jobban előkészítették munka- és lakáskörülményeiket. A velük folytatott beszélgetések során 129-en már pontosan tudták, hogy hol fognak dolgozni, mennyi lesz a fizetésük stb. Hetüknek írásbeli igazolásuk is volt leendő munkahelyükről (Viscosa Gyár, Vasipari Kutató Intézet, Hídepítő Vállalat, Veszprémi Szénbányák). A több tagú [sic! – S. A.] családok áttelepedésével pedig egyre gyakoribb a lakásra, házra való [sic! – S. A.] előszerződés, szóbeli megállapodás kötése. Aki egyedül telepszik át, az is rendszerint átviszi a család pénzét, hogy már rájuk [sic! – S. A.] számítva nagyobb ingatlant vásárolhasson. Példa erre a Sz. család esete. Sz. anyja magyar állampolgárhoz ment feleségül, akihez 1980-ban áttelepedett. Itteni házukat, amelyben fiával, menyével és unokájával együtt lakott, eladták, s az átvitt pénzen fiáékra [sic! – S. A.] számítva egy három szoba ösz-

¹⁶⁰ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

komfortos családi házat vett. Fiáék itt most albérletben laknak, áttelepedési kérelmüket beadták.”¹⁶¹

A Magyarországra áttelepedők értékesíthették ingatlanjaikat, az azért kapott vagy más megtakarításból származó pénzeszegek bankon keresztüli átutalását a szovjet hatóságok bizonyos megkötésekkel engedélyezték, és az ingóságok vámmentes átszállítását sem akadályozták. Ezek a viszonylag rugalmas szabályok a magyar diplomaták számára is magyarázatul szolgálnak arra, hogy a kárpátaljai magyarok, miután átköltöztek Magyarországra, miért tudtak viszonylag gyorsan ingatlant, telket vagy lakást vásárolni maguknak.¹⁶²

Azok legtöbbször, akik el akarták hagyni a Szovjetuniót, viszonylag kiegyensúlyozott anyagi és egzisztenciális háttérrel rendelkeztek. Ezzel szembesülve a Kijevi Főkonzulátus dolgozói is igyekeztek kideríteni az áttelepedés tömeges jellege mögött rejlő okokat, s amikor a kárpátaljai magyar ügyfelekkel beszélgettek, célzott kérdéseket tettek fel nekik az egyéni motivációikkal kapcsolatban. Ezekből érdeemes néhányat szó szerint is idézni, mert elgondolkodtató, milyen mélységű lehetett a magyar kisebbség integrációja Ukrajna szovjetizált társadalmi és gazdasági szervezetében:

„A magyar nemzetiségű kérelmezők némelyike a vele folytatott beszélgetéskor – a kérelemben nem írják meg – arra hivatkozik, hogy azért akar rokonaihoz átköltözni, mert »gyökértelennek«, »idegennek« érzi magát. Van, aki az érvényesülés lehetősége hiányára [sic! – S. A.] utal. Főleg egyetlen végzettségűeket vetettek fel hasonló problémát.”¹⁶³

Ezzel összefüggésben neuralgikus pontnak számított az iskolai végzettség és a foglalkoztatás közötti disszonancia is, többen állították, hogy a kisebbségi mivoltukból fakadóan nem jutnak a képzettségüknek megfelelő munkához a munkaerőpiacon:

„Az iskolai végzettség és a foglalkozás statisztikája ösz-

¹⁶¹ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

¹⁶² Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

¹⁶³ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

szevetésének, a lefolytatott beszélgetésnek a tanulsága szerint több kérelmező, főleg magyar nemzetiségű, iskolai végzettségének nem megfelelő, attól eltérő munkahelyen dolgozik. Ez is lehet az áttelepülés valószínű motivációja.”¹⁶⁴

Más források arra világítanak rá, hogy milyen szilárd volt a kárpátaljai magyarság nemzeti öntudata és az anyaországhoz való kötődése a szovjet érában eltöltött négy évtized ellenére:

„Az áttelepülők sem a kérelmükben, sem az egyéni beszélgetés során, általában politikai motívumokat nem jelölnek meg az áttelepülésük indokaként. Az előző évek során csupán a F. család [itt egy magyar vezetéknev áll – S. A.] hivatkozott politikai okokra. A hazaszeretetre, a magyarságérzetre, az ősök földjére való visszatérésre már többen hivatkoznak. Elsősorban az idősebb korosztályhoz tartozók azok, akik vágyódnak a »szülőföldre«... Az áttelepülést kérők a hazai körülményeinket még mindig jobbnak tartják, mint az ittenit, bíznak a fellendülésben, ugyanakkor még nem tudják, hogy mit eredményez a peresztrojka, a demokratizálódás, a glasznosztj.”¹⁶⁵

„Az áttelepülők több esetben sem családdegyesítéssel, sem mással nem tudják kérelmüket indokolni. Nem egy esetben találkozunk olyan személlyel, aki lényegében a Tisza jobb partjáról 20 km-el odébb a bal partjára akart áttelepülni, ahol ugyanazt a rádiót hallgatja, ugyanazt a TV-t nézi, itt kényelmes lakása, elfogadható munkahelye van, de mégis át akar települni, és csak azzal indokolja, hogy ott magyar kenyér van. Egy-két esetben találkoztunk olyan kérelmezővel, aki arra hivatkozott, hogy itt megkülönböztetik őket, nem tartják egyenrangú állampolgárnak őket, nemzetiségük miatt hátrányos helyzetbe kerülnek.”¹⁶⁶

Maklári György kijevi főkonzul az ötéves konzuli munkáját összegző záró beszámolójában ugyancsak utalt az áttelepülők motivációi között megbúvó nemzeti és kisebbségi aspektusra:

¹⁶⁴ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁶⁵ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1987. évi áttelepedésekről. Kijev, 1988. január 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988.

¹⁶⁶ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.

„A magyar lakosság körében nem csökken a Magyarországon való végleges letelepedés szándéka. Ennek fő motívumai a Magyarországon való érvényesülés kötetlenebb lehetősége, a külföldre utazás könnyebb-sége, a nemzeti hovatartozáson alapuló vonzalom, olykor nacionalista beállítottság. A közvetlen indok családdegyesítés. Nem ritka, hogy egy teljes egészében itt élő családnak előbb egy tagja települ át, s utána más családreszek vagy családok követik. Ez a jelenség az állandó letelepülések egy részének kivándorlás jelleget ad. A szovjet hatóságok nem szólnak róla, de érezhetően gondot okoz számukra az egy-egy áttelepülés körüli hangulat. Valószínű, hogy a politikai munkában sok energiát emészt a nagyobb számú áttelepülési szándék kialakulásának megelőzése. Mivel az áttelepülők között magas a felsőfokú végzettségűek aránya, évről-évre vékonyodik a magyar nemzeti kisebbség értelmiségi rétege.”¹⁶⁷

Páldi András az 1988. január 14–19. közötti kárpátaljai látogatásáról írt jelentésében részletesebben kitért az elvándorlás problémájára, pontokba szedte annak lehetséges kiváltó okait. A dokumentum arról is meggyőz bennünket, hogy akár helytálló is lehet Jekatyerina Szjomocskina axiómája a „potenciális kivándorló népcsoportokról”, amelyek a szülőföldjük elhagyásában a közösségi problémáik megoldásának egyik eszközét látják:

„A beszélgetés során [a magyarság képviselői – S. A.] elmondták, hogy főként az értelmiségiek arra vágyanak, hogy magyarok között legyenek, ne legyen teherterhelés számukra magyarságuk. Az értelmiségiek egy része úgy érzi, hogy a magyar értelmiség érvényesülési lehetősége, működési területe a Kárpátalján teljesen beszűkül, ezért a magyarságnak itt nincs jövője. Fel kell adnia magyarságát, csak akkor épülhet be a közéletbe. Akik ezt nem akarják, vagy nem tudják megtenni, azok egy része most kivándorol.”¹⁶⁸

Szabó János első beosztott konzul, kilépve a kijevi irodájából – ahol évente kárpátaljai magyar érdek-

¹⁶⁷ Maklári záró beszámolója a Külügyminisztériumnak az öt év alatt Kijevben végzett főkonzuli tevékenységéről. Kijev, 1983. július 11. Uo. 1983/119. d., 004320/1983. sz.

¹⁶⁸ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak 1988. január 14–18-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

lódó ügyfelek, kérelmet benyújtók és honosításra várók százaival találkozott – és a helyszínre utazva maga is szembesülhetett azzal, hogy a kivándorlás milyen súlyos demográfiai következményekkel járt a kárpátaljai magyarság szempontjából:

„Ugyancsak Balla László vetette fel, hogy a magyar nemzetiségű értelmiséget aggasztja a területükről Magyarországra történő áttelepülések megnövekedése – például Beregszászon vannak olyan utcák, ahonnan minden magyar áttelepült és a helyükre már nem magyarok kerülnek.”¹⁶⁹

Itt szeretnék visszakanyarodni arra a gondolatra, amelyet a tanulmány elején megfogalmaztam, miszerint a legális áttelepülés tömegpszichológiájának mélyén valójában a menekülés rejlik. A kárpátaljai magyarok egy része minden eszközt megragadott annak érdekében, hogy – a legális kereteket megragadva, vagy a legalitás látszata alatt – Magyarországra költözhesen.

Van egy figyelemfelkeltő adat, amelyet egyelőre sajnos csak az 1983. évről készített 1984-es, és az 1984. évről készített 1985-ös összesítő jelentésben fedeztem fel. Amennyiben a családegyesítés jogcímét házasság adta, vagyis, ha egy szovjet állampolgár házasságba kötött egy magyar állampolgárral, a honosítását kérvényező úrlapon fel kellett tüntetni a magyar állampolgárságú házastárs személyes adatait, többek között a születési adatait, vagyis az életkorát, a legmagasabb iskolai végzettségét és a foglalkozását. 1983-ban 19,¹⁷⁰ 1984-ben pedig 17 felsőfokú (főiskolai vagy egyetemi) végzettségű szovjet állampolgárságú nő volt,¹⁷¹ aki alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező, magyar állampolgárságú szakmunkáshoz ment feleségül. Egy ilyen esetről az 1982. évről készített jelentés is beszámol, ami megdöbbentő képet ad az egész jelenségről:

„Nagy a valószínűsége annak, hogy a három szovjet állampolgár zenetanárnő, F. C., Z. M., A. E. névű házasságot kötött a szabadszállási P. testvérekkel, akik közül az egyik szobafestő, a másik TSZ-tag, a harmadik vízvezeték-szerelő [sic!] kisiparos. A három nő közül kettő már áttelepedett.”¹⁷²

A házasságok kapcsán a korábbi jelentések arra is felhívták a figyelmet, hogy rendkívül magas azok aránya, akik elváltként kötnek újabb házasságot magyar állampolgárral, illetve feltűnő a magas korkülönbségű felek közötti házasságkötések száma, vagyis az olyan jogi kötelek, amikor a szovjet állampolgárságú nő nála jóval idősebb, számos esetben már nyugdíjas magyar állampolgárságú férfinak fogadott örök hűséget.¹⁷³ Ezek tipikusan olyan kategóriák voltak, amelyeknél a főkonzulátus is névű házasságra gyanakodott. Nyilván erre a magyar belügyi hatóságok is felfigyeltek, ugyanis mint a főkonzulátusnak az 1982. évről készített jelentéséből kitűnik, a kérelmek elutasításának egyik fő oka a magyar szervek részéről a házastársak közötti feltűnő korkülönbség volt. Ezt nyilván egy idő után Ukrajnában, a potens kivándorlók körében is észlelték, ugyanis ettől az évtől kezdődően kismértékben csökkent azok száma, akik náluk 15–20 évvel idősebb magyar állampolgárságú házastársukra hivatkozva próbálkoztak a magyar honosság megszerzésével.¹⁷⁴

Ennek ellenére ez a követő években is egy virulens jelenség maradt.¹⁷⁵ A főkonzulátusnak nem volt

¹⁷² Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

¹⁷³ „Itt jegyezzük meg, hogy változatlanul igen magas azoknak a szovjet állampolgároknak az aránya, akik elváltként kötnek házasságot magyar állampolgárral. 1981-ben 100 esetben a kérelmezőnek második házassága (1980: 106), 8-ban harmadik házassága, egy esetben a negyedik házassága volt. Három esetben pedig már másodízben kötöttek magyar állampolgárral házasságot. Tehát 33,64%-uk már korábban is házasságban élt.” Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

¹⁷⁴ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

¹⁷⁵ „1983-ban 2 esetben 10 évvel, 3 esetben 15 évvel, 2 esetben 15 évnél többel fiatalabb házastárs – nő – kérte áttelepedését. Ezek a házasságok gyaníthatóan névű házasságok. 19 esetben fordult elő, hogy felső és általános iskolai végzettségűek között létrejött házasságra hivatkozva adtak be kérelmet. Majdnem minden esetben az áttelepedést kérelmező házastárs szovjet állampolgárságú pedagógus vagy orvos foglalkozású feleség... Az alacsony iskolai végzettségű, illetve 15–20 évvel idősebb magyar állampolgárral házasságot kötött pedagógusok, főiskolát végzetek többsége magyar nemzetiségű.” Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁶⁹ Szabó János konzul jelentése az 1987. december 20–21-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 6. MNL OL, XIX-J-1-k, 1988/87. d., 554/1988. sz.

¹⁷⁰ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. MNL OL, XIX-J-1-j, 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁷¹ Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepülésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.

mérlegelési jogköre, konzuli illetékessége csupán technikai jellegű feladatok ellátására terjedt ki, arra, hogy a kérelmezőktől a honosság igényléséhez minél precízebben kitöltött űrlapokat és hiánytalan dokumentációt vegyen át, illetve azt továbbítsa az illetékes magyar szervek felé. Ezt később Páldi András ekként fogalmazta meg:

„A kérelmek vizsgálata során azt a következtetést lehet levonni, hogy a kérelmezők többsége valós házasságot kötött és ténylegesen családegyesítésről van szó. De néhány esetben feltételezhető, hogy a házasság csak azt a célt szolgálta, hogy ilyen módon teremtsenek lehetőséget a család többi tagja (szülők, testvérek) áttelepüléséhez is. Ezek kiszűrését a főkonzulátus elvégezni nem tudja.”¹⁷⁶

Ez az idézet arra is felhívja a figyelmünket, hogy miért nem szabad pálcát törni a „névházasság intézménye” felett. Ezt a kárpátaljai magyarok 1980-as évekbeli magyarországi áttelepedési mozgalmá során is megmutatkozó jelenséget annak az ismeretanyagának a kontextusában, amire a jelenleg rendelkezésre álló forrásbázis alapján szert tettem, jómagam sem tudom elítélni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a névházasság nem elsősorban a házasulandó szovjet állampolgárságú fél, hanem az ő közvetlen családtagjai (gyerekek, szülők stb.) áttelepedésének az egyik hathatós eszköze volt. Dokumentumaink szinte mindegyike kitér arra az általános jelenségre is, miszerint a családegyesítés jogcímén magyarországi letelepedést kérvényező szovjet állampolgár olyan Magyarországon élő családtagját vagy rokonát jelölte meg befogadónak, aki a megelőző fél évtizedben telepedett át a Szovjetunióból és nyert magyar állampolgárságot. Erre az általam használt legkorábbi jelentés is egyértelműen utal:

„Változatlanul érvényesül az a tendencia, hogy a házasságkötés címén áttelepültek 1, 2 év múlva meghívólevelet küldenek a Szovjetunióban maradt családtagjaiknak. Előfordul, hogy így néhány év

alatt szinte a család valamennyi tagja áttelepedik. Az ilyen esetekre hatóságaink figyelmét felhívjuk. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az elmúlt évben szembeötlően sok volt a házasságkötés jogcímén áttelepedettek között az 50 év felett (27) és a 60 év felett (7) házasságot kötők száma. Közülük már nem egy meghívólevelet küldött a Szovjetunióban maradt gyermekének.”¹⁷⁷

Azt, hogy a magyarországi beházasodás, családalapítás, családáthozatal és végső soron a „családáttelepítés” nem teljesen spontán történt, hanem kisebb-nagyobb informális körök, hálózatok segítségével, plasztikusan szemlélteti a következő táblázat, amely azt mutatja meg, hogy a magyar honosítást kérvényező szovjet állampolgárok jellemzően melyik magyarországi megyét jelölték meg a befogadó családtagjuk lakhelyéül. (Lásd: 8. táblázat.)

A főváros és az azt magában foglaló Pest megye elsősége az ország gazdasági-társadalmi vízfej-jellege okán talán nem meglepő. Az azonban elgondolkodtató, hogy minden évben a második helyen Szabolcs-Szatmár megye, vagyis az USZSZK Kárpátontúli területével közvetlenül határos magyar földrajzi-közigazgatási egység, a harmadik-negyedik helyen pedig a gazdasági szempontból frekvenciát és a főváros után a két legnagyobb lélekszámú magyar megyeszékhellyel rendelkező Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye állt. A tágabb értelemben vett és ez utóbbi három megyét felölelő keleti „határ menti régió” a magyar állampolgárságot szerzők – átlagban – legalább harmada számára jelentett végleges „hazát”. Ha Budapest, illetve a másik négy megye, Pest, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar adatait egyesítjük, akkor azt mondhatjuk, hogy minden évben a Szovjetuniót elhagyók legalább 80%-a ezt az öt közigazgatási egységet választotta letelepedési célterületként, és mindössze 20%-a az összes többi (15) megyét.

¹⁷⁶ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

¹⁷⁷ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

8. táblázat: A Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1980–1985-ben magyar honosítási kérvényt benyújtó szovjet állampolgárok magyarországi letelepedési helye

Év	Teljes létszám ¹⁷⁸	Buda-pest, Pest megye	Szabolcs-Szatmár megye	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Hajdú-Bihar megye	Egyéb megye	Budapest és Pest megye összesen	A határ-menti három megye összesen
1980	495	228	82	53	42	90	48%	36%
1981	380	159	69	39	31	82	42%	37%
1982	761	372	116	62	40	171	49%	30%
1983	293	165	50	35	30	13	56%	39%
1984	193	84	37	15	17	40	44%	36%
1985	143	67	24	20	–	32	47%	31%

Forrás: saját szerkesztés az 1. sz. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

9. táblázat: Az USZSZK Kárpátontúli területének magyar népessége a második világháború utáni szovjet népszámlálásokban 1959–1989

Év	Teljes lakosságszám	Magyar nemzetiségű népesség	A magyar nemzetiségű népesség aránya
1959	920 173	146 247	15,9%
1970	1 056 799	151 949	14,4%
1979	1 155 759	158 446	13,7%
1989	1 245 618	155 711	12,5%

Forrás: saját szerkesztés a www.demoscope.ru vonatkozó statisztikái alapján.

8. Az áttelepülés demográfiai konzekvenciái¹⁷⁸

Végezetül a kárpátaljai magyarság migrációs veszteségeit a tanulmányom kronológiai keretétől szolgáló 1979 és 1990 közötti időszakban érdemes egy újabb perspektívából is megvizsgálni. A második világháború után a Szovjetunióban négy általános (úgynevezett össz-szövetségi) népszámlálást tartottak: 1959-ben, 1970-ben, 1979-ben és 1989-ben.¹⁷⁹ A censusok alapján az USZSZK Kárpátontúli területének nemzetiségi összetételéből a magyarságra vonatkozó eredményeket az alábbi áttekintő táblázat foglalja össze. Ebből könnyen kivehető a magyarság szempontjából legfontosabb népesedési tendencia:

¹⁷⁸ Látható, hogy a magyarországi területi koncentrációra vonatkozó statisztikák nem a fent felsorolt kategóriákból (összes kérvényező létszáma, újonnan beadott kérvények száma, kiadott áttelepedési engedélyek száma stb.) indulnak ki. Az eltérés oka, hogy ezek az adatsorok nem sorolnak fel minden magyarországi megyét, hanem csak azokat, amelyekben legalább tucatnyi magyar települt le, így egy-egy megye és annak létszámadata teljesen hiányzik a táblázatból.

¹⁷⁹ Molnár D., 2018, 102–114. o.

noha 1959-től 1979-ig Kárpátalja magyar népessége népszámlálásonként növekedett, korántsem akkora ütemben, mint a közigazgatási egység teljes lakossága, a gyarapodás ellenére a részaránya népszámlálásonként csökkent a teljes népességen belül. (Lásd: 9. táblázat.)

Mivel tudjuk, hogy az arányok megváltozásához nem kizárólag a többségi autochton szláv (ukrán és ruszin) és a magyar etnikum természetes népszaporulatából fakadó különbségek vezettek, hanem más okok is, mint például az ukrán és a régióban nem őshonos orosz lakosság betelepítése/betelepedése a Kárpátokon túlról, illetve a Szovjetunió oroszországi magterületeiről is,¹⁸⁰ a legfeltűnőbb és leginkább elgondolkodtató változás – főleg a korábbi évek trendjeihez mérten – a magyar nemzetiségűek lélekszámának visszaesése az 1979. és az 1989. évi népesség-összeírás között. Az okokat keresve Cserniczkó István két tényezőt említett meg. Felhívta a

¹⁸⁰ Uo. 166–167. o.

figyelmet a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozásra vonatkozó adatsorok közötti összefüggésekre, s a magyar nemzetiségűek számának csökkenését egyrészt azzal magyarázta, hogy az 1979-ben magukat még magyarnak valló cigányok közül 1989-ben sokkal többen vállalták cigány nemzetiségüket. Ezt bizonyítja az is, hogy az ő lélekszámuk 1979-hez viszonyítva csaknem megduplázódott, 12 000 főre növekedett úgy, hogy közülük közel nyolcezeren még mindig magyar anyanyelvűnek mondták magukat. Másrészt ő is úgy vélte, hogy a magyarok lélekszámának megcsappanása a kivándorlásra is visszavezethető.¹⁸¹

Amennyiben összeadjuk az 1. táblázat utolsó oszlopának rubrikáiban szereplő számokat, az 1979 és 1989 közötti kivándorlási egyenlegként a 3835 fős létszámot kapjuk meg. Még ha figyelembe vesszük az ebben a statisztikában rejlő, fent részletezett bizonytalansági tényezőt, vagyis azt, hogy a főkonzulátusi dokumentumok az adott évben hol pozitívan elbírált kérelmekről/kérelmezőkről, vagyis honosított személyekről, hol a beutazási vízumokat ténylegesen átvett statisztikai alanyokról vallanak, illetve azt a szempontot is, hogy a pozitívan elbírált kérelmezők 75-80%-a volt „csak” magyar nemzetiségű, akkor is arra jutunk, hogy Kárpátalja magyarságának a két utolsó szovjet népszámlálás, azaz 1979 és 1989 közötti – a 7. táblázatból kiszámítható – 2735 fős vereszetesége önmagában csak a kivándorlással is megmagyarázható. Ráadásul, mint fent már utaltunk erre, míg mind a Kárpát-ontúli terület, mind az egész Ukrán SZSZK magyar nemzetiségű lakosságának lélekszáma csökkent, addig a Szovjetunió magyar identitású népességének létszáma közel 900 fővel növekedett ugyanebben az időszakban. Levonhatjuk tehát az alapvető következtetést, hogy ha nincs Kárpátalján a magyarokat különösen sújtó elvándorlás, úgy az országelhagyás, mint az országon belüli migráció, akkor a magyar entitás népességszáma stagnált volna, ha pedig nincs a cigányság „identitásváltása”, akkor a korábbi évtizedek lépcsőzetes tendenciáihoz igazodva még növekedett is volna.

181 Cserniczkó, 1998, 7–8. o.

Irodalom

- B. Gy. (2005). Magyarországról Kijevbe – Távolságok nélkül. (Emberek, sorsok.) *Ukrajnai Magyar Krónika*, 2005. június 22., 4. o.
- Balla László (1988a). Itt élned... *Kárpáti Igaz Szó*, 1988. október 28., 4. o.
- Balla László (1988b). Itt élned... *Népszabadság*, 1988. november 26., 16. o.
- Botlik József és Dupka György (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged: Mandátum Kiadó–Universum Kiadó.
- Botlik József (2003). *A hűség csapdájában. Kovács Vilmos (1927–1977). Pályakép és korrajz*. Ungvár–Budapest: Inter-mix Kiadó.
- Cornell, Svante (1999). *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala.
- Darcsi Karolina és Dobos Sándor (szerk.) (2013). „A 72-es badvány.” *Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60-as-'70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete*. Ungvár: PoliPrint.
- Dupka György (1993). *A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok 1989–1993*. Ungvár–Budapest: Inter-mix Kiadó.
- Császár István (2021a). „Édes élet” szovjet módra: gazdaság és birodalmi eszme. In Csátary György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 593–600). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.
- Császár István (2021b). A helyi magyar szellemi mozgáster újraértelmezése és annak következményei. In Csátary György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 600–612). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.
- Cserniczkó István (1998). A számok tükrében. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi megoszlása a legutóbbi szovjet népszámlálás (1989) adatai alapján, némi kitékintéssel. In Cserniczkó István (szerk.), *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról* (pp. 5–12). Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.
- Fedinec Csilla (1999). *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Fedinec Csilla és Cserniczkó István (2020). *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról. Történeti és politikai dimenziók (1867–*

2019). Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Gondolat.

Forró Tamás és Havas Henrik (1988). *Ki tudja merre...* Budapest: Háttér Könyvkiadó.

Franka Tibor (1988). *Most jöttem Erdélyből*. Budapest: Láng.

Heitman, Sidney (1991). *Soviet Emigration in 1990*. Köln: Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien.

Kende Péter (1988). *Erdélyből jöttek*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.

Komlós Attila (1989). Telve reménységgel és a megújulás vágyával. Kárpátalja: a hűség egyháza. (Szovjetunióbeli változások és az egyházak.) *Reformátusok Lapja*, 1989. április 30., 3. o.

Kaszás Veronika (2015). *Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–1989. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.

Kopka János (1989): A pártfőtitkár válaszai a Kelet-Magyarországnak. Szabolcs-Szatmár jövőjéről, a lakosság, a párttagság közérzetéről, a felelősségvállalásról és kárpátaljai találkozásairól. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5., 3. o.

MK (1958). A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 2. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről Budapesten, 1957. augusztus 24-én aláírt egyezmény kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 13 (1), pp. 15–17.

MK (1963). A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 21. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában, Moszkvában, 1963. január 21-én létrejött egyezmény kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 18 (63), pp. 469–471.

Molnár D. István (2018). *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézete – Kalligram.

Nemes János (1969). Főkonzulátus Kijevben. *Népszabadság*, 1969. április 27., 2. o.

Parragi Márta (2000). A magyar állampolgársági jog és a külföldön élő magyarság. *Kisebbségkutatás*, 11 (1), pp. 37–50.

Páldi András (1996). *Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kijevi emlékei 1986–1992*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó.

Reszler Gábor (1999). A Romániából Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe érkezett bevándorlók néhány demográfiai jellemzője (1985–1995). In Tóth Pál Péter és Illés Sándor (szerk.), *Migráció. Tanulmánygyűjtemény II.* (pp. 209–220). Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet.

Seres Attila (2022). „A templomok mindenütt zsúfolásig megteltek”. Magyar levéltári dokumentumok Paskai László 1989. évi kárpátaljai látogatásáról és a „kárpátaljai misszió” kezdeteiről (1988–1990). In Ujváry Gábor (főszerk.) *Lybus Magyarságtudományi Forrásközlemények* (pp. 1033–1085). Budapest: Külgazdasági és Külügyminisztérium – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság.

Seres Attila (2023a). „A nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között”. Ukrán és magyar levéltári dokumentumok Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai látogatásáról. (I. rész.) *ArchívNet*, 23 (2).

Seres Attila (2023b). „A nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között”. Ukrán és magyar levéltári dokumentumok Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai látogatásáról. (II. rész.) *ArchívNet*, 23 (3).

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (2013). „A látszat, és ami mögötte volt”. Az oktatáspolitikai irányvonalai a Szovjetunióban az 1960–70-es években. In Darcsi Karolina és Dobos Sándor (szerk.), *„A 72-es Beadvány”. Nemzetiségi és oktatáspolitikai a ’60–’70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete* (pp. 36–51). Ungvár: PoliPrint.

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (2021). A közoktatás brezsnyevi központosításának időszaka (1964–1982). In Csatóry György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 613–619). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.

Varga E. Árpád (1992). Az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes adatközlése. *Regio*, 3 (3), pp. 74–79.

Waal, Thomas (2003). *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York – London: New York University Press.

Барсенков, Александр és Вдовин, Александр (2005). *История России. 1917–2004*. Москва: Аспект Пресс.

БК (2007). «Белая книга.» *Союз можно было сохранить. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства*. Черняев, Анатолий et al (szerk.). Москва: АСТ–Горбачев-Фонд.

Бромлей, Юлиан (1989). Национальные проблемы в условиях перестройки. *Вопросы истории*, 64 (1), pp. 24–41.

Гельман, Владимир (2006). От «бесформленного плюрализма» к «доминирующей власти»? Трансформация российской партийной системы. *Общественные науки и современность*, 31 (1), pp. 46–58.

СССР (1977). Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. Москва: Верховный Совет СССР.

Лушин, Александр (2013). Советское государство и права человека в СССР. Ретроспективный анализ эмиграционной политики 1960–1980-х гг. *Управленческое консультирование*, 19 (5), pp. 127–135.

Медведева, Татьяна és Бушуева, Светлана (2016). Российское зарубежье XX века. Особенности формирования, адаптации и сохранения национальной идентичности российской эмиграции. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 5 (2), pp. 32–41.

Медушевский, Андрей (2011). Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории. *Российская история*, 53 (6), pp. 3–30.

Мякишев, Анатолий (2017). Национальные элиты в позднем СССР (1985–1991 годы): от кризиса межэтнического доверия к развалу единого государства. In Данилов, Виктор (главный редактор), *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Том. 17. Выпуск 3 (pp. 321–328). Саратов: Издательство Саратовского университета.

Пальников, Марат (2013). Четвертая волна эмиграции. Особенности и последствия. In Мухачев, Юрий (ред.), *Русское зарубежье. История и современность. Сборник статей* (pp. 253–276). Москва: ИНИОН РАН.

Полян, Павел (2005). Эмиграция. Кто и когда покидал Россию. In Глезер, Ольга és Полян, Павел (ред.), *Россия и её регионы в XX веке. Территория – расселение – миграции* (pp. 493–519). Москва: Издательство «ОГИ».

Попков, Вячеслав (2007). Эмиграция из Российской империи и Советского Союза в Европу. Сравнительный анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 10 (3), pp. 143–159.

Сёмочкина, Екатерина (2008). *История российской эмиграции. XX век*. Челябинск: Издательство Южно-

Уральского государственного университета.

Щербак, Андрей és Болячевец, Лилия és Платонова Евгения (2016). История советской национальной политики: колебания маятника? *Политическая наука*, 20 (1), pp. 100–122.

Ялышев, Ренат (2013). Национальная политика Советского Союза в годы перестройки. *Известия Санкт-Петербургского Государственного Электрического Университета «ЛЭТИ»*, 101 (8), pp. 96–101.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) = MNL OL

XIX-J-1-j = Külügyminisztérium – TÜK-iratok

1979/123. doboz

1980/129. doboz

1981/140. doboz

1981/141. doboz

1982/131. doboz

1983/118. doboz

1983/119. doboz

1984/133. doboz

1985/137. doboz

1986/140. doboz

1987/126. doboz

1987/130. doboz

1988/96. doboz

1988/98. doboz

1989/86. doboz

1990/78. doboz

1991/65. doboz

XIX-J-1-k = Külügyminisztérium – Adminisztratív iratok
1989/110. doboz

Ukrajnai Társadalmi Szervezetek Központi Állami Levéltára, Kijev

Центральный державний архів Громадських об'єднань України = ЦДАГО

Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága (Фонд 1.)

Опис 32.

Справа 2664.